

वसु २१ ३३- १५८

वसु २१ ३३- १५८

॥ अथ गीतगोविंदटिकायां प्रारंभः ॥ पत्रे ६१ ॥
अथ (गीतगोविंदटीको) गूढार्थदीपिका प्रारंभते
— (गोपालभट्टः)

५ ३३

॥ श्रीगणेशायनमः ॥ श्रीकृष्णायनमः ॥ अथ गीतगोविंदटीका लिख्यते ॥ ॥ राधांतर्गूढरागाच्चितरंगोत्त
लीकृतं ॥ तद्विलोचनलावण्यसत्तष्ठांकृष्णमाश्रये ॥ १ ॥ स्वकीयकरुणामारसरसीकृतचेतसः ॥ श्रीम
दाचार्यचरणाः शरणां मेरुसिद्धये ॥ २ ॥ श्रीविठ्ठलाधीशपदाब्जरेणुवंदेस्वतोयत्करुणोदयेन ॥ श्री
गीतगोविंदविचारचारुचातुर्यशीलाहिमतिर्ममासीत् ॥ ३ ॥ अतोहिगोविंदपदारविंदमरंदपाने
कपरेतरेण ॥ अवेद्यमेवात्र निगूढभावं रसांबुधौकंच न दीपयामि ॥ ४ ॥ तात्तरागादिभेदानां गी
तानां छंदसामपि ॥ नाधिकानां च दूतीनां नायकस्य तथैव च ॥ ५ ॥ लक्षणानि सभस्तानि टिका
कारैर्मनीषिभिः ॥ अन्यैर्निरूपितान्येव नोच्यंते तातितन्मया ॥ ६ ॥ अथादौ श्रीकृष्णस्य साक्षात्
रमकाष्टापन्नफलरूपत्वात्तद्वितीयायाः स्वाभीष्टसर्वस्वत्वेन वर्णयत्वात्तस्याः सर्वोत्कर्षनिरूप
कविद्वर्णनार्थस्वोत्कंठामपि पयति ॥ मेघैरिति ॥ अत्ररसो वै स इति श्रुत्या रसरूपमेव साक्षाद्
तत्र कृष्णशब्दवाच्यं ॥ तदेवोक्तं ॥ जानीत परमं तत्त्वं यो दोहो संगलालितं ॥ कलंदकन्यकाकूले इत्या
दिना ॥ तस्य लीलापितादृशी रसरूपैव ॥ सा पुनर्द्विविधा ॥ एका अलौकिकी ॥ अपरा लोकानुसा
रिणी ॥ आद्या तु श्रीभागवते फलप्रकरणे निरूपिता ॥ तत्रकारोपितत्रज्ञापितः ॥ अपरापि स्व
रूपतः अलौकिकीः प्रकारस्तु लोकानुसारी तितस्यालौकिकीत्वं सापिसंयोगविप्रयोगभे

देन द्विधेति पूर्वविप्रयोगसु पुष्यार्थसंयोगलीलोपनं च मत्ता बुदीपना लंबन विभावादि सामग्री
सहितं रसं निरूपयंस्तं ब्रह्माला मुद्देशतो लक्षयति । राधा माधवयोरिति ॥ मालक्ष्मीः सा ब्रह्मा
नंदरूपा तस्या धवः भक्तो माधवः एतेन कोटि ब्रह्मांडाधीशो लोकवेदप्रसिद्धो व्यापिवैकुण्ठधि
ष्ठाता पुरुषोत्तम उक्तः ॥ लक्ष्म्यामपि स्निग्धदंपतिभाव रूपो सस्तिष्ठति तितद्रसभोक्ता स ए
व तादृशोऽपि महान् स्वस्य केवलरसात्मकत्वाद् ब्रह्म्यां केवलनिरूपधिरसाभावाद विवाहितायामे
वरससिद्धिरिति निरस्त साम्यातिशयेन राधायै त्रयोक्तायारसात्मकसिद्धिरूपा राधा तथा सहस
मस्त ब्रह्म धर्मान्विस्मृत्य रसप्रवशाः स्वस्य गौणभावमर्थग्रीष्मपरमत इति ज्ञाप्यते ॥ अतएव
राधापदं पूर्वदत्तं ॥ तस्या मुख्यत्वज्ञापनाय ॥ उभयोरसात्मकत्वादिकरूपतैवेति समस्तं पदं ॥ एते
नोभयत्र स्थायिभावात्मकत्वं सूचितं ॥ किंच ॥ माधवपदेनान्यत्र विहारादिकमपि व्यंज्यते ॥
तेन रवंडितादिभावेषु मानादिनाव्यभिचारिभावसंभावनापि ज्ञापिता ॥ एवं सति विभावानु
भावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्ठतिरिति वाङ्मयनीयसूत्रात्संपूर्णरसरूपतानिरूपिता
॥ तयो र्यायमुनाकुले रहः कलयः ताः सर्वे त्वर्षेण जयंति ॥ वर्तमानप्रयोगेण सर्वदा तथै
व जयंतीति भावः । यमुनाकुले एकदेशे भविष्यतीति तन्निरासाय प्रत्यध्वकुंजद्रुममित्युक्तं

॥ ताः सर्वाभिन्ना एव ज्ञेयाः ॥ तत्र तत्र भिन्नभिन्नरसानामेव प्राकट्यात् किंच ॥ तीरपदं विहाय
 कूलपदोक्त्या कूलस्यानुकूलत्वार्थकत्वसूचनाद्यमुनायाः सर्वरसानुभावकत्वमुक्तं ॥ अन्यथा
 राधामाधवयोरिति पदेन वसंतः सूच्यते ॥ सचरसात्मक एवेति द्वयोरपि तद्रूपत्वं बोधितं । तेन व
 संतो यथोक्तु सन्नवमृदुलकिसलयावयवपरममधुरो भवति । तथैतावप्यनिर्वचनीयौ माधुर्य
 मधुरतराविति भावः ॥ एवं मतितादृशकालस्याप्यलौकिकत्वं सूचितं ॥ अतएव तस्य लीलोपयो
 गित्वं ॥ राधानाद्धोपिवसंतवाचकः तदुक्तं वैशाखे माधवो राध इत्यमरे ॥ तथा चात्र प्रथमं स्त्रीलिं
 गवाचकपदोपादानात्कलस्यापि तद्भावात्मकत्वमस्यां लीलायां पुरुषस्य च न प्रवेश इत्यपि ज्ञा
 प्यते ॥ तथोचोक्तं भद्रकालीं समानर्चुरित्यत्र स्त्रीत्वप्रयोगतात्पर्यविषयत्वेन ॥ अन्यथा तस्य ली
 लांतः पातित्वं न स्यात् ॥ किंच ॥ सच सुतुराजसूक्ष्मकेत्युत्कर्षकथनेन सर्वेपि सुतुर्धर्मास्तदं
 तः प्रकटा जाता इति सूचितं । अतएव मुख्यत्वेनाग्रे वसंतस्य वर्णनं कृतं ॥ किंच ॥ अलौकिक
 लीलायां शरद एव मुख्यत्वं ॥ लोकानुसारि लीलायां वसंतस्य प्रावृषश्च तथात्वं ॥ प्रकृते तु लो
 कानुसारिण्येवेत्यादौ प्रावृषिरूपणं । यद्यपि कृतुषु मुख्यो वसंतस्तथापि पुरुषपत्वेनानाधिका
 रित्वद्योतनाय पूर्वतन्निर्माणेनैवोपक्रमः कृतः ॥ तस्या अपि स दोषत्वात्तद्धर्मा एव निरूपिता

उद्दीपनविभावत्वेन ॥ एतेन सर्वासां मयी त्वरूपात्मिकाञ्जलौ किवेयवजाता ॥ किञ्च ॥ अत्र
केलिधुरहः पदेनान्योपिभावः सूच्यते ॥ तथाहि ॥ अनयोर्बाल्यमारभ्यैव सहजानुरागः प्रति
दिनमेघमानोतर्निगूढएवजातः तेनच सर्वदैवस्वबालभावं सुरस्कृत्य सर्वसमक्षं केलयोभवं
तितदालीलाविषयीकभक्तव्यतिरिक्तानां सर्वेषां मेतन्मुग्धभावावलोकनेन बाल्यरसस्थेवा
नुभवोभवति किंपुनः स्वबालके परमबात्सल्येन शुद्धभाववस्वेन च श्रीनंदादीनामपि नान्यभाव
शंकापितत्र ॥ एवं सति कदाचित्स्वबालभावाग्रेहणैव स्वाप्नीष्टदेशगमने छायां तत्तद्भक्तैः सह नंदाज्ञा
मादायैव तत्र तत्र गच्छति प्रभुः ॥ इयं त्वन्यविषयिकी व्यवस्था ॥ राधा तु वृषभानुपुत्री सोऽपि महान्नं
दादीनां च तेन सह परमसोहांदं सार्वदिकमितितत्पुत्र्यां विशेषतो वात्सल्यं सापि कुमारीतितत्संगेऽन्यथा
भावगंधोऽपि नोत्पद्यते महत्स्वभावात् ॥ किञ्च ॥ ते पशुपाला इति रसाज्ञानादपि तथा ॥ एतत्सर्वं ब्राह्मणे
पि भवतीत्यत्र सुबोधिण्यां निरूपितं विशेषतः टिप्पण्यां कारिका मिरिति विशिष्टेण तत्सूचयति ॥ इत्थं
नंदं निदेशात् अलितयोरिति ॥ कदाचित्कौतुकार्थं नंदो गेहाद्भ्रजं प्रति प्रयातस्तदा श्रीकृष्णो राधाचक्षु
बालभावेनैव संगे गतो तदा पुनः ॥ बहुकाले जाते विभावादीचीक्ष्य रंतु मिच्छया व्याजरूपा श्रीकृ
ष्णस्य गृहं प्रति जिगमिषा जातेति नंदस्याज्ञा गृहीता तदानंदेन राधाया ज्ञत्वा गृहं गंतुं स्वगृहे ग

॥३॥ छंती एनमपित्वमेवगृहं प्रापयेत्युक्तं तस्यैवानुवादो नंदनिदेश इति त्वमेव तदिममित्यादि ॥ किंच
 ॥ महतां त्वमेवगृहं प्रापयेति कथनं मुग्धं प्रतिनसंभवतीति श्रीकृष्णपेक्षया तस्यावयवसंज्ञाधि-
 वयं माग्ध्याभावश्च सूच्यत इति तत्संगे प्रेषणमपि संगच्छते तन्निःशंकात्वा ॥ अतएव वात्सल्यस्य
 समत्वेऽपि भीरुत्वादि धर्मास्तत्र नोक्ता ॥ अन्यच्च । यस्य कस्यापि संगेन गृहप्रापणे मनसः शंकास्या-
 द्राघायाः परमात्यतमत्वेन तत्संगेन प्रेषणे निरातंकं चित्तं तिष्ठेदित्यतोऽपि तथोक्तमिति भावः ॥
 एवमुद्देशलक्षणमुक्त्वा श्रीकृष्णस्य मुग्धभावदर्शने वात्सल्यरसेन मंदस्य भीरुत्वभाव एवोत्प-
 द्यत इति तद्धेतुकधर्माभिरूपयति ॥ मेघैर्मेडुरं अंबरं वनभुवस्तमालद्रुमैः श्यामाः अथच ॥ नं-
 तं रात्रि सप्तमयोपि जात इत्ययं महत्रक्षणा जनो भीरुः ॥ वात्सल्येन बालत्वादयमपि भीरुरिति वा-
 ॥ अतस्त्वमेवेति संबंधो ज्ञेयः ॥ किंच ॥ श्रीकृष्णस्य रमणे छायां विभावादयोऽपि निरूपिता मे-
 लैरित्यादिना ॥ अपिच ॥ अत्रान्येऽपि भावा व्यज्यते ॥ तथाहि ॥ सर्वत्र रसेकपूरणायोन्नतधनाद्य-
 न दर्शने तादृशरमोन्नतश्रीमत्प्राणप्रियधनश्यामसुंदरस्मरणेन मानादि निवृत्तिः सूचिता ॥ ॥३॥
 • वनभुवः श्यामास्तमालद्रुमैरित्यनेन मानोत्पत्तिरपि तमालानां भगवद्रूपत्वाद् वनभुवां रश्मीरूप-
 त्वाच्च । तत्रापि श्यामापदोक्त्या श्यामाषोडशवार्षिकीति वचनात्प्रावृद्धेणोद्भूतसन्नवीनता

रुण्यशोभायुक्तास्तेरेवतथाभूताइवलक्ष्यंतइत्यतोपितथात्वमितिभावः॥ नक्तंपदेनमा
नसंमाननानंतरंमभिसारसंचारोपिव्यंजितः॥ संकेतस्थलादिषुशाय्यादिरचनादयस्तत्त
न्मनोरथात्मकाभावाअपिसूचिताः॥ श्रीरुपदेनमानदशायां कुटिलभ्रूभंगशुजंगविलोकना
क्षयतासूचिता॥ अन्यच्च॥ अंबरवसनंप्रकर्णी लीतंयथातन्मेघैर्मेदुरंसंयुक्तं चेत्परमशोभा
मानंभवति तथाश्रीकृष्णभावयवैरालिंगितंश्रीराधावपुर्विलासं प्राप्नोतित्येकाकोटिः॥
तमालद्रुमैर्वनश्रुवःवनस्थाःश्रुयाभाःसर्वाएवब्रजयुवतयोविलसंतीतिद्वितीयाकोटिः॥
एतेनत्ततद्भावानुसारणसर्वत्रविहरतीतिभावःस्फुच्यते॥ अग्रेतथैववक्ष्यतिगीतेषु॥
एवंसत्यनुकूलनायकत्वंदक्षिणनायकत्वमपिज्ञापितं॥ एवमुद्देशतोनिखिलसामग्री
सहितरसोत्कर्षनिरूप्यतद्वर्णनस्वस्याधिकारित्वंनिरूपयन्प्रबंधकर्तृत्वंनिरूपयति॥२॥
वाग्देवतेति॥ देवतापदेनवाचोदिव्यत्वंलीलारसात्मकत्वंचनिरूपितं॥ तेनयतोवाचोनि
वर्ततेइत्यादिनिरूपितपरमानंदरूपाज्ञेयाः॥ तादृश्यायदाचरितंनिरंतरंतद्रुणवर्णनेन
प्रयंचविस्मृतिपूर्वकरमात्मकभगवद्भावैकनिष्ठत्वंएतेनाधिदैविकत्वंवाचा मुक्तंतेनैववि
व्रितंजुतःप्रकटीकृतैःविचित्रभावैःविचित्रीकृतंचित्तरूपंसद्वयस्याएतेनयथालोकेवि

विद्य बंधादि चित्ररचनया चित्रीकृते सद्गति प्रभु विहरति तथा तादृग्भूते मच्चित्ते पितथे
 ति भावः सूचितः ॥ एवं स्वस्य परमभगवदीयत्वेनाधिकारित्वं द्योतितं ॥ ननु तथापि लोके स्वं
 नु भवाभावे संपूर्णरसज्ञानं न भवतीति तत्राह ॥ यद्भावतीति ॥ यद्भावतीत्यस्य परमप्रेमास्य
 दोषभूता प्रिया तस्याश्चरणचारणे तत्परिचरणे चक्रवर्त्ती ॥ क्षणमपि तदंतरायास हिष्णुस्त
 द्वशी भूतस्तदनुनयकर्त्ता एतेनोभय रसानुभवकर्त्तृत्वेनोभयविध रसज्ञानं द्योतितं ॥ किंच ॥
 यद्भापदेन रसात्मिका श्रीः ब्रह्मानंदरूपा च ज्ञेया ॥ उपय रूपाय तवर्त्तते यस्याः सा यद्भाप
 तीत्यपत्नी तेन लक्ष्मी स्थित्या निरूपयि भगवद्भावो व्यंजितः ॥ तच्चरणानुचरणे चक्रव
 र्त्तित्वकथनेन स्वस्य निरूपयि प्रेम्णा भगवदीयत्वेन तत्परवशात् ननु केवलं विषयत्वे
 नारक्तिरिति सूचितं ॥ अथवा ॥ यद्भापदेन यद्भिनीरूपा श्रीमत्प्रभु प्राण प्रियारब्धस्वामि
 नी श्रीराधा तच्चरणचारणे तथेति तत्कृपैव वर्णनं करोति नोचेत्केन कर्तुं शक्यं न इति भावः
 एतेन स्वस्य तद्दीप्तीत्व धर्मवत्त्वमपि सूचितं ॥ तादृशोयमेव प्रत्यक्षत्वेनांतः प्रकटं समस्त
 लीलात्मकं प्रबंधं काव्यं ॥ अथवा ० प्रकृष्टा बंधारतिसामर्थ्या नृत्यगीत तालादि बंधीवाय
 यस्मिंस्तादृशं करोतीति संबंधः ॥ ननु तादृशप्रबंधलौकिक काव्यत्वात्को विशेषो भगवदीय

यस्य प्रत्यु तापराघः स्यादिति प्रबंधं विशिनष्टि श्रीवासुदेवेति ॥ भगवद्दूलानिरूपकत्वं
लौकिकत्वमपास्तं ॥ वासुदेवपदेन स्वज्ञानदानेन मोक्षदातृत्वं निरूपितं ॥ तत्रापि श्रीयुक्तत्वं
कथनेन भक्तसाहित्याद्रसात्मकज्ञानेन रसात्मिका मेव मुक्तिं ददातीति भावः ॥ रतिपदेन भाव
मपि ददातीति ज्ञेयं ॥ एतेन स्वस्य तादृग्दानं कृतमित्यपि बोध्यते ॥ अतएव जयदेव इति स्व
नामोक्तं ॥ जयेन सर्वोत्कर्षेण दीव्यति पूर्वोक्तिभक्तपरिचरणे क्रीडतीति तदनुगृहीतपक्षपा
तेन सत्प्रबंधविलोकनान्मोक्षमेव दास्यतीति भावः ॥ एवं च कुरधिकारं निरूप्य श्रोतुरधि
कारं निरूपयति ॥ २ ॥ यदीति ॥ यः कश्चनोत्तमकाव्यं मत्वाऽवलोकने समुत्कं बितस्तं प्रति
वदति ॥ मामान्यतः काव्यत्वेन नालोकनीयं ॥ इत्थं तु जयदेवस्य सरस्वतीसर्वोत्कर्षेण वर्त
मानो यो देवः क्रीडारूपो वासासाक्षी कृष्णः तस्यैव वाणीमदंतः स्थितो तो भूत्वा स एव तां प्रका
शितवानित्यर्थः ॥ तादृशीं शृणु ॥ स्वतो वलोकेन अलौकिकधर्माः प्रकटानभविष्यति अधिकारित्वात्
॥ भगवदीयमुखाद्भवणे ते स्फुटाभविष्यंत्यधिकारित्वात् ॥ अतएव श्रवणे संमुखयति ॥ शृण्विति ॥
तदप्यधिकाराभावेन कर्तव्यमित्याह ॥ यदीति ॥ पूर्वस्मरणेन पापनिवृत्तिः पश्चाच्चरणे भक्तिः सापिरसा
त्मिका चेत् ॥ एतेन सर्वशानिर्विषयं मनश्चेदित्युक्तं ॥ तर्हि शृंगाररसे कथं प्रवृत्तिर्भविष्यतीति तत्राहुः

॥ यदीति ॥ भगवतो विलासकलासुमनसः कुतूहलं चेत् ॥ तादृग्भगवच्छ्रुत्वा तत्तद्विलासेषु तद्भा-
 वेन तत्संकल्पाक्रांतं प्रवेत्तदा श्रोतव्यं नान्यथेत्युक्तं ॥ नन्वेतावान्कतुर्लक्षस्तत्राह ॥ मधुरेति ॥ मधुरेति
 रसास्वादं तत्तुल्यं ॥ कोमलेति ॥ बहिरुत्कर्षः कांततिमने हरकत्वेनान्यरे सद्यश्च संपादिका स्वस्मिन्नेना-
 सक्तिसाधिके त्वेति तत्र यद्यर्मात्मिकापदवलीयस्यास्तादृशीं अन्येषामेतच्चित्तयद्यर्माभावा न्नैवं रूपत्वमिति
 सर्वोत्कर्षे निरूपितः ॥ नन्वेवं कथमुच्येत संतिकवयः पृथिव्यां बहुशस्तत्राह ॥ ३ ॥ वाचइति ॥ उभापतिघोरावा-
 च एव विस्तारयति न त्वर्थे केवलशब्दा उंबरेण नोत्तमताकाव्ये ॥ शरणनामा कविः दुरूहस्थगूढतर्कगम्यस्य
 वादुते पदविन्यासे श्लाघ्याननुसरलकाव्ये ॥ घोड़ीनामा कविः क्षयापतिः तादृशोपि श्रुतिधरा एव विश्रुतेन
 तु सत्काव्यकरणे ॥ अथवा ॥ घोड़ीश्रुतिधरः क्षमापतिः कविरिति भिन्नं वाक्यद्वयं ॥ अस्ति गोवर्द्धनाचार्यः
 गारोत्तरं यश्यत्प्रेमयंतस्थरचने स्तुतिर्दुर्लभा कोपिनश्चुवितेन समं स्यद्धं किर्तुं शक्तः कोपिनास्तीत्यर्थः ॥ स्व-
 स्य ततोऽप्युत्कर्षं वेदति ॥ संदर्भश्रद्धिमिति ॥ शुद्धत्वं रसवत्त्वं च छंदो लंकारमाधुरी ॥ लालित्यमर्थगोभीर्थं ॥ ५ ॥
 संदर्भः परिकीर्तितइति तस्य शुद्धिः सर्वेषां यथार्थत्वेन स्वरूपनिरूपणं तज्जयदेव एव ज्ञानातिनान्ये ॥ अ-
 न्येषु एकैको घर्मस्तिष्ठति स्वकाव्ये सर्वधर्माः संतीति स्वज्ञाने विशेष उक्तः ॥ किंच ॥ शुद्धिपदेनाशुद्धिनिवृत्तिः
 सूच्यते ॥ सा तु प्राकृतविषयरूपैवेति तन्निवृत्त्याऽलौकिकविषयरूपाशुद्धिस्तां जयदेव एव ज्ञानातिने

तेर इति स्वेत्कर्षे ज्ञापितः ॥ तत्कान्येषु तद्रूपत्वाभावात्तेषामपकर्षश्च ॥ एवं स्वप्रबंधोत्कर्षमुक्ता तत्र वक्तु
श्रोत्राधिकारं च निरूप्य मंगलार्थं पूर्वं गीते न स्तुत्याश्चाभीष्टं सर्वस्वत्वेन निरूप्य कृष्णं नमस्करोति ॥ कृष्णा
यत्तु भ्यं नम इति ॥ तत्र प्रथममुद्देशोपक्रमेन नंदनिदेशात्तदुक्तत्वात्तदपुत्रत्वं निरूपितं ॥ तेन लोके तेषां
साधारणत्वात्तत्पुत्रत्वेन श्रीकृष्णे पितृज्जात्यनुकरणस्य दृष्टत्वात्साधारणनायकत्वेनैवायातीति तन्महत्त्वं
ख्यापनेन तदुत्कर्षे ज्ञातो भवेदिति प्रथमं श्रीकृष्णं स्तोति ॥ प्रलयपयोध्रीति गीतेन ॥ मालावरोगरूपकता
लेगीयते ॥ किंच ॥ पूर्वमुपक्रमेण हः केलयो जयंतीत्युक्त्या संयोगशृंगारो निरूपितः सच विप्रयोगरसा
नुभवं विना संपूर्णं न भवतीति तदर्थं गाढमाने जाते प्रिये कुंजांतरेषु प्रविष्टे सति पश्चात्तापो जातस्तदा
स्था तु भद्रात्तस्या राधाकृतगानरूपः ॥ पूर्वानुभूतकेलिसंक्षेपेण गुत्पतया संयोगशृंगार एवानूद्यते ॥
प्रलयपयोध्रीत्यादिना न त्वन्ये रसाः ॥ सच श्रीमत्प्रभुचरणैर्निरूपित इति नात्र स्फुटीक्रियते ॥ वाच्यार्थ
एव व्याख्यायते ॥ प्रलयकालिकेयः पयोधिः तस्य जले वेदं धृतवानसि शंखासुरैर्कृतान्वेदान्ताद
ज्ञातज्जलांतर्गत्वा तं मारयित्वा वेदानां नीतवानित्यर्थः ॥ अन्यथा सर्वदेवानं शाण्डवप्रवेयुः ॥ क्रियाश
क्त्येकबीजत्वात् ॥ किंच ॥ क्रियाशक्त्या भक्तेः द्वारमपि कृतवानित्याह ॥ विहितेति ॥ विहितं कृतं वहि
त्रचरित्रं यस्मिन्कर्मणि ॥ प्रलयान्धौ नौकारूपेण पृथ्वीकरणधारहीना मज्जंतीव स्थिता तदा प्रभुः

स्वयं मीनरूपो भूत्वा तां धृत्वा बहुकालस्थितः तदेव वेदोद्धारणमपि कृतवानिति । तत्रापि वेदे किं
 कर्मत्वं भविष्यतीत्याह ॥ अरेवदमिति ॥ अरेवदं यथ भवति तथा ॥ एवं करणे फलितामाह ॥ केशवेति
 संबोधनं ॥ कश्चिदुद्धारणं यत्सुखं यस्मात्तादृशं अतएव हे धृतमीनशरीरं तादृशरूपधारणाभावेन
 तसंभवात् ॥ एतत्करणस्यावश्यकत्वात्माह ॥ हे जगदीश ॥ जगतां त्वमेव शः पालकः फलदाता चेति त
 षांदुःखसंभवे तद्दुरणं कर्तव्यं यत्तत्त्वं हरिः सर्वदुःखहर्ता विशेषतः प्रपन्नानां ॥ एतेन गीतकृतानां र
 क्षायथा भवति तथा कार्या न तत्र युक्ता युक्तविचारस्तवेति मीनरूपधारणे न ज्ञाप्यते ॥ एवं सति वेदोद्धारणे
 न पृथ्वीधारणे न च धर्मप्रवृत्त्या ब्रह्मादीनामपि सुखदानेन परमोत्कर्षे निरूपितः ॥ किंच ॥ मीनरूपत्वे
 न रसैकजीवनत्वं व्यज्यते ॥ तादृश्यस्य वेदोद्धारस्तत्सत्त्वकक्रियारूपाः तत्र पुनः पृथिव्यालंबने
 न आलंबनविभावरूपनायिकाधीनत्वं ध्वनितं भवतीति भावः ॥ एवमीदं ग्रूपत्वेऽपि रसात्मकैव स
 चितं ॥ कछुपावतारमाह ॥ २ ॥ क्षितिरिति ॥ आदौ क्षितिरेव विपुला ततोऽपि विपुला तरे तत्राप्यत्युपस
 र्गिण विपुलतमत्वं सूचितं ॥ तादृशे तव पृष्ठे निरंतरं मातिष्ठति ॥ ननु निरंतरं तद्दुरणं कथं संभवेत्तत्र
 विशेषणमाह ॥ धरणि धरणेति ॥ धरिण्या धरणं तदेव किणचक्रवत्तेन गरिष्ठे गुरुतरे महनीय इत्य
 र्थः ॥ यथान्येषां भारधारणा किणचक्रं पतति ॥ तथा च क्षितिरेव तत्र शोभते न तु तत्र किणचक्रं ॥ ॥६॥
 अथवा धरिण्या धरणं किणचक्रवत्सगरिष्ठं यस्मिन् यथा किणचक्रं पृष्ठे भारो न भवति तथा क्षि

तिरपितत्रेतिभावः॥ एतेन क्षितेरत्यलं पृष्ठस्य महत्वं सूचितं॥ अग्रे केशव घृतक छपरूपेति पूर्ववत्॥
अत्रापि कछपसारसैकजीवनत्वाद्दसास्त्रौ मज्जंत्यानायिकायाधारणेन रसात्मकत्वं व्यंजितं॥ वा
राहवतारमाह॥ वसतीति॥ तव दशनशिखरे लग्नाधारणिसदावसति॥ इदं त्वाश्चर्यं येन दशनशिखरेण
हिरण्याक्षप्रभृतिरूपा मुस्ता उत्तवनिताः तत्रैव सा सदावसति॥ ननु दशनशिखराग्रे नित्यस्थितिर्न घट
तइति तत्र दृष्टान्तमाह॥ शुशिनीति॥ चंद्रेयथा कलंक कलालग्न्या सतीव वसति॥ वस्तुतः कलकः स न
भवति किं नु शरा॥ एव॥ सच चंचल स्वभाव इति तस्य सततस्थितिर्न संभवति परंतु रसास्त्रौ तत्र नि
मग्न एवेति कलंकरूपो जातः कलंको लग्नश्चेत्स पुनर्यथान नश्यति तथा स्तोपि जात इति भावः यथा क
लंक कलाशोभारूपैव जातमिति भावः अन्यत्पूर्ववत्॥ अत्रापि वाराहस्य गंधैकप्रियत्वात्पृथिव्यास्त
देकगुणत्वात्तद्धारणेन तदेकाधीनत्वेन रसरूपता ज्ञापिता॥ नृसिंहावतारमाह॥ २॥ तव करकमलवर
इति॥ तव करकमलवरेन रवं विराजत इति शेषः॥ नरवशाद्धेन पुंसके पि भवतीति नरेवास्त्रीनखरोस्त्रि
यामित्यमरणोक्तं॥ कीदृशं तत् अद्भुतं शृंगं अग्रभागो यस्य॥ पुनः कीदृशं दलितं हिरण्यकशिपु
तनुरूपण एव शृंगो येन॥ इदमेवादभुतत्वं॥ शृंगेन कमलं दलितं क्रियते॥ अनेन शृंग एव दलित
इति॥ अथवा॥ अद्भुतशृंगमिति कर्म॥ तदा दधदित्यध्याहारेण नखविशेषणं ज्ञेयं॥ कीदृशं नखं
अद्भुतशृंगं दधत्॥ कमिव॥ शृंगपिवेति लुप्तोपमा॥ रूपकं वा॥ यथा कमले मकरं दजिघृक्षया स

तिष्ठति तथाऽग्रभागः श्यामत्वेन शृंगरूपः करकमले विराजत इति भावः ॥ कीदृशं नखं ॥ दलितं हिरण्यक
 शिपु तनुयेन ॥ तादृशं अस्मिन् नक्षत्रे तिष्ठति करकमले दलनमन्यस्थं करोत्येतदेवाद्भुतत्वं ॥ अथ वा ॥ शृंगभावा
 कुरोगृह इत्युक्त्या नखानां तद्रूपमपि सूच्यते ॥ तेन रसात्मकत्वेन लक्ष्म्यादिषु तत्करणमुचितं न तु हिरण्यक
 शिपु तनुदलनमित्याश्रये ॥ वामनावतारमाह ॥ छलयसीति ॥ अद्भुतवामनरूपविक्रमेण पदत्रयाक्रमे
 ण कृतौ बलिं छलयसि-वंचयसि-पदत्रययाचना-या लोकत्रयमेव गृहीतवानसीति ॥ पादत्रयेण लोक
 त्रयाक्रमेण लोकेत्यसंभावितं सुतरां वामनस्येति तस्याद्भुतत्वमुक्तं ॥ अन्यदप्यद्भुतं ॥ धर्मकत्तस्विसर्वस्व
 दाता सत्पात्रे तत्रापि विनीतस्तादृशो बलिर्बद्धाऽधः पातितः येन अत्युत्कटपापायुक्तास्ते पावनीकृतास्तदा
 हा ॥ पदेति ॥ पदनखनीरं ब्रह्मांडभेदोद्भूतं यन्नीरं तेन जनितं जनानां पावनं पवित्रतायेन जनाः पाव
 नावायेन तादृश एव सति परंपरासंबन्धेनोपि पतितानां मुद्धारकार्यः सख्यं धर्मशीलस्य बंधनं कृत
 वानित्यतोऽप्यद्भुतत्वमिति भावः ॥ किंच ॥ अत्र वामनस्य करिमेखलारूपत्वाद् रसात्मकत्वं व्यज्यते ॥ त
 स्याच्च रसाच्छादकत्वात् प्रसूतगुल्फ एव रसत्वमापद्यत इति रसोद्दीपकत्वेन तदात्मकत्वमिति भावः ॥ शो
 षपूर्ववत् ॥ परशुरामावतारमाह ॥ ५ ॥ क्षत्रियेति ॥ अत्र वाच्यार्थः स्पष्ट एव ॥ अनुरागरूपे रमेजगत्स्वकी
 यं जघयसि ॥ बाह्याश्रयं तद्रूपं पूर्णं करोषि ॥ तदा स्वस्य तत्पूर्णत्वे किं वाच्यमिति व्यगर्थः ॥ रामावतार
 माह ॥ ६ ॥ वीतरसीति ॥ इहापि वाच्यार्थः स्पष्टः किंतु रघुपतेस्वप्राणप्रियैकहेतुदशा मुखबलिदानकरणे
 तस्यापरमप्रेमैकनिधानत्वाद् रसात्मकतापि सूचिता ॥ बलभद्रावतारमाह ॥ ७ ॥ वहसीति ॥ अत्रापि वसन
 स्य यमुनामत्वेन निरूपणाद्यमुना यथाजलरूपत्वेऽपि श्रीकृष्णसारूप्याङ्गाररसात्मिकैव तथानीलं वस

नमपिरसाक्षादकत्वेनरसो बोधकमेवेतितादृशतद्वारणेनतवरसात्मकताव्यंजिता॥अन्यत्स्पष्टमेव
।बुद्धावतारमाह॥८॥निंदसीति॥यज्ञविद्येःसंबन्धिनंश्रुतिजातंनिंदसिसोपाधिकत्वात्॥तमेवाह॥
दक्षिर्तिपशुघातंयेनेति॥कर्मजडाःपशुघातमात्रंनकुर्वेति॥किंत्वात्मघातमपीतितादृशंनिंदसि॥तत्रहे
तुः॥सदयकृदयेतिसंबोधनं॥आत्रलभुवनाहोकापुनरावर्तिनोर्जुनैत्यादिवाक्यात्ज्ञानेतथाभिमां
पुष्पितांवाचंश्रुत्यामोहिताःअगवद्भजनादौनप्रवर्ततइतिरेवेदनवृथैवैतावत्कुर्वेतीतितवदयोत्पद्य
ते॥तदाह॥अहेहेति॥सदयहृदयेतिच॥अतयेवहेकेशव०घृतंबुद्धंज्ञानमयंशरीरंयेनतादृशेतिंसंब
धनमुक्तं॥अत्रौपाधिकश्रुतिजातनिंदेनेननिरूपाधिकाया॥श्रुतिःसारस्त्रीरूपारमात्मबनरूपातस्याभा
सक्तिसूचिता॥अतएवबुद्धःसर्वज्ञानमयइतिरसात्मकत्वमपि व्यंजितंभवति।कल्क्यवतारमाह॥९॥
म्लेच्छेति॥वाच्योर्थःस्पष्टः॥अत्रम्लेच्छशब्देनाव्यक्तभाषणंतेननायिकानांकदाचिन्मानादिदशायांतद्
वेत्तदातत्कृतवचनस्यासहिष्णुत्वात्करबालमिवकलयमीतिरसो व्यंजितः॥उपसंहरति॥१०॥श्रीजय
देवेति॥श्रीपदेनरसात्मकभावयुक्तेजयेदेवकविस्तस्योदितंइदमितिप्रत्यक्षत्वेनानुभूयमानं॥
उदारंस्वतएवतद्योग्यतांसंपाद्यैतद्रमदायकं॥पुनःकीदृशंमुखदंश्रवणकालमारभ्यसुखमेवद
दाति॥एतेनद्धःखनिवृत्तिःसूचिताइष्टप्राप्तिमाह॥शुभदं॥तदारभ्याग्रेपिशुभमेवददाति॥अलौकि

कप्रवृत्तौ न मुनरशुभं भवतीति भावः पुनः कीदृशं भवभारं भवः ॥ सारोयेन अलौकिकजन्मप्रापक
 त्वात् ॥ अथवा ॥ भवे सारं जन्मनः साफल्यत्वात् ॥ हे केशव ब्रह्मादीनामपि मुरवदायकं ईदृशं मदुदितं त्वं शृ
 णु ॥ त्वद्वेषेण मद्वाचो विनियोगसंपत्त्या तत्साफल्यं भविष्यतीति भावः ॥ किंच ॥ त्वद्वेषेण न वाचा माधिदे
 विकत्वसंभवादप्यस्यापि तादृशं फलं तद्विद्यास्यति ॥ नो चेदितरकाव्यर्थे वा ^{रथ} ~~अन~~ प्रयास इति भावः ॥
 अन्यच्च ॥ एवं निरूपितरसात्मकदशविधरूपः सन्नतः जयः सर्वोत्कर्षेण विहेरत्यर्थः ॥ हे जगदीश प्रप
 न्नानां नित्यात्मकपालकः हे ॥ दुःखहर्तार्यतो तस्तथैव कुर्विति भावः ॥ एवं गीतेन वाग्विनियोगं कृत्वा न मे न
 न कायिक विनियोगं कुर्वेत्सर्वसंग्रहेण प्रणमति ॥ ११ ॥ वेदानिति ॥ एवं भक्तानामुद्धारार्थे दशधा आ
 कृतिं कुर्वते ॥ यदि मीनादिरूपधारेणैव तादृशमहोत्कर्षस्तदानंदगृहे प्रकटो यः कृष्णः स तु कृष्णस्तु भ
 गवान् स्वयमिति वाक्यात् सदानंदपूर्णः साक्षात्पुरुषोत्तम एवेति तत्र परमोत्कर्षः ॥ किंचाच्यः ॥ तादृशा यतु
 ष्यं तुभ्यमिति साक्षात्कथनेन पूर्वोक्तरसात्मकलीलासहित एव भावात्मकत्वेनांतः प्रकटायनमः ॥ अ
 स्त्विति शेषः ॥ स्वयमेव कृपया स्वस्मिन् विनियुक्तं कुर्वित्यर्थः ॥ एवं कायिक विनियोगो निरूपितः ॥ अंतः
 प्राकट्येन मानसोपयुक्त इति त्रिधा प्रपत्तिज्ञापिता ॥ एवं राधा माधववरहः केलिप्रतिपादकं मंगलं निरूपितं
 किंच ॥ यथानृत्यारंभेनादीं पठित्वा गीतेन यश्चात्पुष्पांजलिदीयते तथैव मपीति ज्ञेयं ॥ अतः परं यदेव

तौ प्रवृत्तौ तदा अन्यत्रापि ब्रजयुवतयो व्याजांतेरेण पूर्व रचितगूढ संकेतेन ननु कुंजेष्वागताः पुनरासक्ति
भरेण तत्कैलिमनुभूयत त्वापि माशास्यमाना गानं चक्रुस्तदा पूर्वस्य ॥ द्वितीयरसानुभवहेतुकत्वेन तत्स
काशात्कौतुकादिवांतीरितो भूत्वा कुंजांतरेषु ताभिः सहापिकैलिः कृतेति पूर्वतत्कृतं यद्गानं तद्वर्णयति ॥
५ ॥ श्रितकमलेत्यादिना ॥ गूर्जरारागेण गीयते हे देव क्रीडारूपहेरदुःखहर्तः त्वं जयजय-सर्वोत्कर्षणैर्विवि
हरेति भावः ॥ कीदृशत्वं ॥ हे श्रितकमलाकुचमंडलं श्रितकमलाकुचमंडलं येन मयथा श्रीः वक्षः स्थलं सदा
श्रयति ॥ तथा त्वमपि श्रीकुचमंडलं श्रयामीति परस्परं रसैकपरवशत्वं सूचितं ॥ कमलापदेन तापहार
कत्वादि घर्मा अपि तस्या ज्ञापिताः ॥ यद्यप्येवं स्निग्धं दंपतिभावो वर्तते तथाप्यस्मास्वपि स्निग्धां दृष्टिं विधे
हित्याशयेन हे घृतकुंडलेति संबोधनं ॥ घृतकुंडले योगसंख्यरूपेण योगः संयोगः संख्यं रसनास्त्री
क्तं ज्ञानमिति ॥ तत्र परकीयायां भव रस इति तासां भवयोग रसो नान्यत्रेत्यस्मास्वैव रतिः कर्तव्येति भावः ॥
ननु परकीयायां रसो वर्तते परंतु लोकापकीर्तिप्रिया न क्रियते ॥ तत्राहुः ॥ हे कलितललितवनमालावन
माला कीर्तिप्रतिपादिका विक्षेपकशक्तिरूपत्वेन रसगोपने कीर्तिमैव करोतीत्यर्थः ॥ अपरा अहुः ॥ दिनमणि
मंडलेति ॥ दिनस्य मणिः दिनेवा मणिरिवोभासमानस्तस्य मंडलं तस्यापि मंडनरूप-त्वत्तेजसैव तस्या
पि मणित्वं भवतीति भावः ॥ एतेन यथा तस्या दये सर्वेषां दिनत्वं प्रकाशरूपत्वं भवति नो चेद्वा त्रिरेवा ॥

तथास्माकं त्वदुदयावदिनमन्यथारात्रिरेवेतिसूचितं । यद्वादिनमणिमंडलरूपादिनमणेमंडलं यस्यां वाता
 दृशी अस्मिन्नेत्रतारातस्यांमंडनरूपलोकेनेत्रेषु ज्योतिरंतः स्थितसूर्यस्यैव घर्मः तेनैव रूपग्रहणं कुर्वति ।
 अस्मिन्नेत्रेषु भवानेव तद्रूपत्वेन स्थित इति त्वत्संबन्धिरूपस्यैव ग्रहणं तानि कुर्वति नान्यदिति । अतएव
 खंडन भवं प्रपंचं खंडयति त्वां विना किमपि न पश्याम इत्यर्थः । न त्वेतावदेव कर्तव्यं किमतो धिकं तत्राहुः ॥ मु
 निजनमानसहंसेति ॥ तेषां मंतरेव प्राकद्यादंतरेवानुभवउचितोऽनधिकारित्वात्तावतैव पूर्णत्वमपि ॥ अ
 स्माकंतु बहिःसंगोभिलषित इति नांतः प्राकदेन पूर्णत्वमिति स एव कर्तव्य इति भावः ॥ यद्वा मुनिजना अ
 त्रत्याः पक्षिणस्तेषां मानसेहं सरूपेति तेषामपि स्वभावदानेन तदंतः स्थितो भूत्वा बहिरपि स्वरूपानंदमनु
 भावयसितदाचयं त्वधिकारिण्य इति बहिःसंगेन देवरूपक्रीडारूपो भूत्वा सर्वदुखं परिकृत्य जयजयस
 र्वैर्त्कर्षेण क्रीडापरा एव वर्तसेति भावः । न च ध्यासे सति भवखंडनत्वं न घटत इत्यत्रान्या आहुः ॥ १२ ॥ का
 लियेति ॥ कालियस्त्रिंश्रिधा ध्यासरूपस्तन्नामा विषधरः कालसर्पस्तस्य गंजनदूरीकरणसमर्थः पुनः
 कीदृशं जनरंजनं तादृशमध्यासरूपं तंदूरीकृत्य जनान् निजान् रंजयसि । अनुरोगेण बाह्याभ्यंत
 रं स्वस्वरूपैकरचितं करोषीति । त्वन्स्वपस्यैवाध्यासेन त्वन्यस्येति सूचितं ॥ यद्वा कालीयः कालिंदि
 दाषरूपत्वेन क्रीडाप्रतिबंधकत्वात् तंदूरीकृत्य तत्र तत्र क्रीडाकरणेन जनान् नस्माननु रंजयसीति कु

तोस्माकं दोषसंभावनेति ज्ञापनाय तथा संबोधनं किंच। यदुकुलनलिनदिनेशः यदुकुलनलिनस्य दिनेशरू-
 पः तत्र प्राकट्यकरणेन तत्प्रकाशकः तथापि यथादिनेशनलिनयोर्दूरदेवसंबन्धः। तथा यदुकुलेभवतः
 संबन्धः अस्मासु साक्षात्संबन्ध इति स एव कत्तव्य इति ज्ञापितं। अत एव जयजयेति देव० हेरे इति संबोधनं।
 अथवा कालियविषधरः प्रेमरूपः सर्पस्तेन कृत्वा अस्मानां जयसि मारयसीत्यर्थः। इदं विषं त्वद्रूपांजेन
 नैव नश्यतीति हे जनरंजनेति संबोधनं। अग्रे यदुकुलनलिनदिनेशेत्युक्त्या यथादिनेशोदये कमलमुद्गु-
 दुभवति तथा त्वद्रूपांजेन न मोहे निवृत्ते। स्मन्नेत्र कमलानामुद्गोद्यकस्त्वमेवेति भावः। अग्रे जयजयेति स्प-
 र्शयेवा इतरा आहुः॥२॥ अमलेति॥ हे हेरे दुःखहर्तः देव सर्वदा अस्माकं क्रीडारूपः तादृशा एव सर्वदा जये-
 ति प्रार्थयति॥ एतेन क्षणमपि त्वदवलोकनाभावे सर्वशून्यं भासत इति सूचितं एतद्योतकं विशेषणद्वयमा-
 हुः। हे अमलकमलदललोचनः तादृशूपतापहारकदृष्ट्या अस्माकं सर्वकृतमतस्तत् कृतस्तापस्तथैव शा-
 म्यतीति भावः॥ अमलपदेन निर्मलत्वं कमलपदेनारक्तता ज्ञापिता। तेन लोचनयोर्निरूपण्यनुरागत्वज्ञा-
 पनात्परवशास्त्वदौकजीवना एव वयमिति ज्ञापितं॥ अत एव भवमोचनः भवः संसारस्तस्य मोचनेति
 गृहादिसर्वत्यक्तमेव। तदारभ्य भवतैव त्याजितमिति भावः। किंच। पूर्वस्थितमस्मदीयं सर्वं त्वया कृतं।
 अतः परमस्मान्निधानरूपस्त्वमेव जात इति तादृशस्य तव त्रिभुवनभवनानां निधानत्वं नोचितं किंतु अ-

स्मृत्वाचनगोचरत्वमेवयुक्तमितिभावः॥अन्याआहुः॥४॥मधुमेरुति॥मधुर्देवःकालदोषरूपःपुरो
 जलदोषरूपःनरकोभूमिदोषरूपःतेषांविनाशनःतानतानदोषानदूरीकृत्यसर्वेषांलीलयायोग्यता
 संपातेर्दितिभावःपुनःकीदृशगरुडासनगरुडच्छंदोमयस्तदासत्वेनलोकेमार्गप्रवर्तकःअथवागरु
 डोस्वाकाशचारीतेनान्यत्राकाशवत्शून्यवत्अंतरेववर्तसे।नत्वस्मास्त्विति सूचितं।ननुभव
 तीषुकोविशेषस्तत्राहुः।सुरकुलेति।सुरकुलैर्देवजीवकुलेतैःसहवायाकेलिःविहारस्तस्यनिदानंकारण
 भूतःनितरांदीनंयस्येतिवा।एवंसतिसर्वादोषांदूरीकृत्यांतःस्थितोभूत्वातथातथाभावानुत्पाद्यके
 लिंददासीतिभावः॥एतादृशस्थितवास्मदुपेक्षानोचितेतिजयजयदेवहरेत्युक्तं॥अपराआहुः॥५॥
 जनकेति।इदंतवनोचितंयदस्मात्विहायान्यत्रस्थितिःक्रियते।निरुपधिप्रैमैकनिधित्वात्तदाहुः।ज
 नकसुतेति।आदौजनकएववैराग्ययुक्तःपूर्णज्ञानीनीरसःतस्यसुतापितादृशीनोचेन्मृगार्थस्वप्राणा
 दपिप्रियतमंश्रीरामचंद्ररूपंत्वांतरायकरणेनापिकांतारेकशंभ्रामयेत्तादृश्यपिसाकृताभूषणरूपा
 येनतत्रहेतुःजितदूषणेति।निर्दोषस्नेहैकरूपःतादृशस्वभावादेवतद्वृत्तीभूयतथाकृतवानसीति
 भावः।एतेनवयंतुगोचारणार्थमपिभ्रमणेस्वदंप्राप्नुइतिभावःकटाक्षितः।अग्रेपितदर्थंबहवएवके
 शाःप्राप्तास्तदाहुः।समेरुति।तादृशाराक्षससंसर्गस्मरणेपिकथंतस्याःप्राणाःस्थिताःकिंपुनःसम

रकरणे। धर्मसहितस्य तस्य करण इत्यर्थः। एवं स्वस्य परमस्नेहैककोमलद्वयत्वं निरूप्य प्रार्थयन्ति।
जयजयेति। काश्चिदाहुः॥६॥ अभिनवेति॥ अहोतवरसैकपरवशात् किं वर्णयामः। यतो भित्तवो योज
लघरः ग्रीष्मतापनिवृत्त्यर्थमुन्नतोरसपूर्णो यो मेघस्तद्वसुंदर। एतेन रसदानाभिमुख उद्गुरसात्मक रू
पो निरूपितः॥ एतादृशोऽपि पूर्वमंदरधारणं अति निष्ठुरकर्मकृतवानसीति धृतमंदरेति संबोधनं। तत्र हे
तुः। श्रीमुखचंद्रचकोरः श्रीलक्ष्मीस्तस्यामुखचंद्रस्य चकोरतत्पानार्थमित्यर्थः। तदर्थं मंदरधारणं पृष्ठे
कृतवानसीत्यस्माकमपि हृदये पर्वतधारणं वक्षसाकरकमलेन वा कर्तव्यमिति भावः। अतस्तथैव प्रा
र्थ्यते। जयजयेति। काश्चिदैव्येन प्रार्थयन्ति। तवेति। अन्यत्सर्वेति श्रुतुः किंतु वयं तव चरणे प्रणताः
प्रकृष्टत्वेन न ताः केवलं निरूपयिष्यामेव परमदैव्येनेत्यर्थः॥ एवं ज्ञात्वाऽस्मान्भावयः पश्येत्यर्थः॥ (एवं
ज्ञात्वाऽस्मान्भावयः) प्रपन्नानोरक्षणमेव कर्तव्यमिति प्रार्थयति कुर्विति। पूर्वमानादिनावयमत
था तदाभवानेव प्रणतः॥ अद्युना तत्परितापजनितदैव्येन वयं प्रणताः निजान्तिविचार्य भवतैव प्र
णतीकृतासु अतएव प्रणतासु कुशलं रतिदानरूपकुर्विति भावो व्यंजितः। अतएव जयजयत्वेन सं
बोधनं। कुशलपदेन एवं करण एव कुशलं नो चेदकुशलमेवेति सूचितं। एवं तासां गीतं श्रुत्वा ताभिः सह रं
तु कामः तासां समाजे पूर्वस्याः विप्रलंभरसानुभवं करिष्यमाणः पूर्वोक्तारहः केलित्यक्ता प्रकटो नातइ

॥१११॥ तिकविरूपसंहरन् किंचित्स्वाभिलाषं प्रार्थयति ॥६॥ श्रीजयदेवकवेरित ॥ तामिर्यद्दीतंतदननूदंतं ज
 यदेवेन तत्रापि श्रीयुक्तेन श्रीरत्नद्राक्षात्मिकाज्ञेया ॥ तादृशेन यद्दीतंतद्वीजयदेवकवेर्मुदंकुरुते ॥ मस्त
 दीतार्थानुभवकरणेनानंदं करोतीति भावः ॥ श्रीगणावातथा ॥ बहिस्त्वं कृपयेति प्रार्थयते ॥ मंगलमिति ॥ तत्तुम्
 हार्तिदूरीकर्तुंबहिः क्रीडां कुर्वन्सर्वोत्कर्षणजयेत्युक्तं जयजयत्यग्रे ॥ यतस्त्वमुज्ज्वलगीतोमि ॥ एतेनैव म
 करणमुज्ज्वलगीतत्वं न स्थास्यतीति भावः ॥ एवंप्रदीतानुभावं स्वस्मिन्निरूप्यतासांगानानंतरं भगवति
 मिलितेतत्सहचर्यः ॥ परमसंतोषेण स्वाभिलषितं निवेदयंतीति निरूपयति ॥ यद्वेति ॥ मधुसूदनस्येति
 दैत्यसूदकत्वकथनेन रतिसमरशौर्यसूचितं ॥ अथवा मधुना मदेन कृत्वा सूदयतीति मत्तगजैर्द्रः रत्यां
 विमर्दगजइत्युक्त्या विहारेतद्रूपस्य उरः वायुष्माकं प्रियं यथाकामितं पूरयतु ॥ गाढाश्लेषादिनेत्यर्थः ॥
 कीदृशामुरः पद्मायाः पादिमायस्याः सा तादृश्या राधायाः पयोधरतटीतस्यांतत्काश्मीरंकुंकुमरचना
 प्रियेण वकृतासापरिरंभे प्रियोरसिलग्रागादपरिरंभेरचनाया स्मिष्टत्वात्केवलं काश्मीरपदमेवोक्तं ॥
 तेन मुद्रितं अन्यथापि भाक्षिष्यत्विति स्वकीयमुद्रयेवोपरुद्धमित्यर्थः ॥ अथवा ॥ वक्षसिलक्ष्मीः तिष्ठ
 तिसातते दूरीकृत्यपदे स्थापितेति तत्स्वकीयं कृत्वा स्वमुद्रांदत्वा स्थापितमिति भावः ॥ पुनः कीदृशं व्य
 क्तानुरागमिव अंतर्निगूढोयोनुरागः प्रियाविषयिकः स्वकीयः स्वविषयिकस्तद्दोषो वासा एव बहिः प्रक
 टीकृतस्तादृशमिव ॥ अन्यदपिलक्षणमाहुः ॥ खेलदिति ॥ खेलनयोनं गस्तज्जतितायः खेदस्तेन खेदांबु

पूरोयस्मिन्तादृशं। अतएवमुद्रितमुक्तंमुद्राकरणेआद्रिताअपेक्षितेति। एवेतत्रानुरक्तेपिइदानीं
भवदभिलषितंपूरयितुमागतइतिभवतीषुरागधिव्यभवगम्यतइतिसमस्तंप्रियंपूरयिष्यतीति
भावः। किंच॥ मधुसूदनपदेनअन्योपिभावःसूच्यते॥ तथाहि॥ राधारतिरंगभरविरचितविविधनखस
तादिचिह्नैर्विकचितकिंशुकादिकुसुमनिकरशोभमानोवसंतइवसमुल्लसितनवरुचितरनुविकासः
श्रीकृष्णः प्राकृतवसंतंस्वशोभयातिरस्केरोतीतिमधुवसंतंलौकिकंतसूदयतीतिमधुसूदनःअलौ
किकवसंतरूपःतस्यउरःवःप्रियंपूरयत्वित्येतत्कथनेनप्रभुरधुनाकेलिकर्तुमलौकिकवसंतंनुमेवप्रक
रीकृत्यकुंजेषुप्रविष्टइतितदुमश्चिवनेप्रकृतिताइतिज्ञाप्यते। अतएवव्यक्तानुसंगेणरमणमितितशोक्तं।
वसंतंलोकेपितथैवकेलिर्भवति॥ तथाचस्वेदांबुपूरोमकरंदस्थानीयः। नखांकाःकिंशुकरूपाःकाशमीर
शोभापरागरचेनेवेतिस्वरूपात्मकोवसंतोनिरूपितः। अतोऽपि तस्यैववर्णनं। किंच॥ एवंराधापरवशास्या
प्यत्रानयनेनस्वामिनीषुवैदग्धमपिसखीभिर्ज्ञाप्यते। उल्लसन्तववसंतरूपत्वकथनेकुसुमशरसमरभरश्री
तस्यापिपूर्णकामत्वंयूयंकैलिकरणेद्योतितं। किंच। यथाअलौकिकवसंतरूपत्वंतथाअलौकिककामरूपत्वं
नापिविरत्यभावइतिरूयविहारार्थंकुंजप्रवेशोभभवतइत्यपिज्ञापितं। एवंसर्वत्रयमुनाकूलकानेनव
संतोश्चवापिभार्वंकृत्वानिखिलव्रजयुवतिमंडलीपरिवृतंश्रीकृष्णंनिरूप्यराधायाःप्रियविरहजनितवि

विधभावाविर्भावचितवस्थां निरूपयति । वसंत इति । पूर्वराघाभाघवयोर्जयंतितिसंयोगरसानुभवेपू
 र्णरसेनोभयोरुक्त्यावस्थैव स्थिता तदा पुनर्द्वितीयदलरसानुभवं विनारसः पृष्टो न भवतीति तद्रसगिरिम्णे
 वराघायामानो जातः तत्रापि गाढः तदा तद्भावावलित एव प्रियः कुंजांतरेति विष्टः तदा पुनरन्यसहचर्यः प्रि
 यमुद्धोध्य तद्भाववलितमेव समस्तप्रियानिकरं समीपमानीय तद्रसंपरवशांचक्रुरत एव प्रियपुरणमुरसाव
 निरूपितं । न तु तत्कर्तृकं तस्य मयेतादृशानुसंधानाभावात् आगमनानंतरमेव तत्स्वंगेन तद्रसोद्धोध्य इति
 यूथकेलिवर्णनमग्रे । इयंतु प्रियव्यवस्था । राघातु पूर्वनिभूतरहः केलिरपि क्षणांतरे स्वप्राणप्रियानवलोक
 नजनिततद्विप्रयोगासहिष्णुस्तद्वेषणपरावनेभ्रमंती तत्रापि संता विभ्रविं विलोक्य कात्परा जाता । त
 दातिदृष्ट्वा तत्तापासहिष्णुः प्रियसहचरितामाश्वासयतीवक्ष्यमाणमुक्तवतीति तन्निरूपयति । वसंत
 इति ॥ एतादृशीं राघासरसंयथास्यात्तथा सहचरी इदं वक्ष्यमाणमूचे । उक्तो सरसत्वोक्त्या एतावत्पर्यंतं विर
 हतापेन शुष्कतैव स्थिता । सखीचचनश्च वणानंतरं प्राणानां सरसत्वं भविष्यतीति व्यज्यते । एतेन मूर्खी
 तावस्थानिरूपिता । अन्यामप्यवस्थां सूचयति विशेषणेन । वसंते विरहिजनहृदयदलनैकनिपुणकु
 सुमशरशरनिकरविविधकुसुमाविभ्रविसमये वासंती माघबीलता तस्याः कुसुमंतद्वश्यु कुमोरैर
 वयवैरुपलक्षितं । एतेन वासंती कुसुमवत् क्षणमात्रेणावयवानां म्लानता जातेति सूचितं । स्वकालेद्

वत्वेन परमशोभायथास्तस्याः भवति तथा तादृगवस्थायां अपि परमशोभा तदवयवानां स्थितेऽपि ज्ञापि
तं ॥ वासंतीपदेन तादृश्यं विबुध्यथास्तथाकांतोरेभ्रमंती । एतेन प्रियामात्रानुसंधानेन भ्रमणमुक्तं ॥ नो
चेतादृश्यसौकुमार्यविषममार्गयिवनेभ्रमणासंभवात् । भ्रमणे हेतुमाह । विहतेति । विहितं कृष्णस्यानु
सरणं यथा । तं लक्ष्मीकृत्य वा सरणं यथा तादृशीं । अथवा । कृष्णाय मुना तस्या अनुसरणं नृश्यमेव प्रियसं
गं कारयिष्यतीति दन्वेषणार्थं तत्तोर तथा कृतमिति भावः । एतावत्प्रयत्नानंतरमपि प्रियाणावलंती जग्रे
ऽग्रेचलंती प्रतिक्षणं वर्द्धमाना बाधाय स्यात्तादृशीं दृष्ट्वा अमंदं कंदर्पज्वरजनितचिंताकुलतया कृत्वा अ
तः परं दशम्येवावस्थां भविष्यतीति चिंताकुलत्वेन मुच्यते संबन्धः । यतः सहचरी क्षणमपि तत्संगाभावा
सहिष्णुः । किंच । सरसरसरूपः कृष्णः तत्सहितमूचे । यथा गानद्वारा तस्मिन्नंतः प्रविष्टे जीवेन संपत्तिर्भवै
दिति । तत्र प्रथमं वसंतरोगेण गीतं निरूपयति ॥ विहरतीति ॥ हे सखि हरिः सर्वदुःखहर्त्ता इह वृंदावने कुंजे वास
मोपे विहरति । किदृशे सरसवसे तोयस्मिन् सर्वत्र वसे तद्यमौः प्रकटजाता इत्यर्थः । अथवा सरसो यो वसं
तस्तस्मिन् तदनु प्रादुर्भावसमय इत्यर्थः । विहरतीति संबन्धः । एतेन निकट एव विहरति खेदं माकुरु । अथ
नैव मिलिष्यतीति भावः । किंच । युवति जनेन समं नृत्यति च । अंतर्गूढोरसो मृदुल्ये अभिनेयादिना प्रकटो भवती
तितथा ॥ तत्राध्यालंबनविभावरूपाभिः सह सरस्तत्रैव प्रतिष्ठित इति । अथवा युवति जनेन सममिल्युक्तेः त

मंडले नृत्यति मयूरानुकरणं करोति सयथो बुद्धरसा एव नृत्यति तथा मपीति भावः किंच । एवं स्वत्यागना
 न्यत्र विहारादिश्रवणे तत्राप्युद्दीपनविभावेषु प्रकटेषु अस्या अन्यथा वत्येव भवेदिति नृत्यन्मयूरानुकरण
 कथनेन सा अपास्यते । सयथामयूरो मंडले स्थितो दूरादेव नृत्यति । नत्वा श्लेषादिकं करोति तथात्वं । विना दू
 रादेवाय मपीति त्वय्येव तस्य रतिरित्याश्वासनेन तथेति भावः । ताभिः सहैकैलिकथनं तुरसपोषार्थमेवं रसा
 भासभावाभासे रसः पोष्यत इति । अतएव तदवस्था ज्ञापकं वसंतविशेषणं दत्तं । विरहिजनस्य दुरंत इति ता
 दृशस्य दुरवेन अंतो येनेति तस्य धर्म उक्तः । पुनः को दृशेव संतेवेनेवा । ललितलवंगेति । लवंगलतादिव्य
 लता भवति तिनात्र त्यासर्वा रसामग्रीदिव्या क्रीडापयोगिनी अलौकिकी स्त्रीरूपारसात्मकभावरूपा चेति ज्ञा
 पितं अतएव प्रथममेषैवोक्ता । तत्रापि ललिता मनोहरा सर्वदोषहृत्सन्भव किमलथ माधुर्यमधुरा । तत्रापि
 लवंगं देवकुसुममित्युक्त्या लवंगपदेन कुसुममेवोच्यत इति तत्त्व निराकरणपूर्वकलतापदकथनेन स्त्रीत्व
 मेवात्र विवक्षितं ॥ लताया अपि ललितत्व कथनेन वयःसंघिभाव रूपत्वमेव तेन च तादृश्रयः क्रमानुसा
 रेण हृस्वत्वं च योतितं । पुष्यधर्मयोग्यता समये प्रौढत्वादुच्चत्वमपि संभवति तदकथनान्तथात्वमेवेति भा
 वः । एवं सति तत्रत्याः सर्वालितारतादृश्या एवेति तादृकरूपनाथिकाजनकरकृतकुसुमावचयलीलासौक
 र्यं सूचितं । तादृश्याः परिशीलनेन कोमलः तन्मकरंदभराईः मलयसमीरो यत्र । एतेन तादृश्याः परिशी

लनेन समीरोपितद्वावात्मक एव लीलायां वहति । न तु केवलं तादृशस्याशेष्यत्वात् । पुच्छिङ्गवाचकशब्दस्तु
द्वोपकल्पेनोक्तः यथा स्त्रियः पुरुषाश्च चित्रादिषु बंधादिनाश्लिष्टादृश्या उद्दीपकाः तथा लतापरिशीलनेन स
मीरः समीरसंगेन लतायाः कंपो भवति यथा तथा लतासंगेन समीरस्य रसभराद्रत्नेन कोमलं मंदगाभित्वं सा
कभावजनितं तदधीनत्वमित्यर्थः । किंच । लतापदेन पुष्पधर्माभावः सूच्यते । तेन तादृग्धर्माभाववत्त्वं मु
ग्धायां यथा नायका कोमलरसरीत्येव विलसति । न तु प्रौढत्वेन रसाभासहेतुत्वात् तथा समीरोपीतिकोम
लपदेन व्यंजितं । मलयपदेन दक्षिण नायकत्वं सूचितं । किंच । एवं शीतलमंदसुगंधधर्मा अपि निरूपिताः पु
नः कीदृशे । मधुकरेति । मधुकरनिकेणकरं विताः कोकिलस्तेषां कूजितानि यस्मिन् तादृशं कुंजकु
टिरं यस्मिन् । यथा रतिसमयगादपीरंभेनायिकानां कूजितानि भवति । तथा मधुकरसंगेन तत्कूजिता
नि । अथवा पूर्वोक्तिप्रकारेण सर्वेषां भावात्मकत्वेन मधुकरत्वेऽपि मधुकर्या एव ज्ञेयाः । कोकिलेऽपि तथा त्वमे
व ज्ञेयं । यथा प्रिययोः प्रथममिलनेन तत्सख्यो बहिर्गीयंति तथैतौ पिलवंगलतासमीरयोर्मिलने गायंती
ति भावः । एवं निरूपणेन तवापि मिलने एवमेव भविष्यतीति खेदं माकुर्वीति भावो व्यंजितः । पुनः कीदृश
उन्मदेति । उन्मदेऽयो मदनस्तस्य यो मनोरथः अथवा उन्मदे मदेनो यस्मिन्नेतादृशो यो मनोरथः संकल्प
रूपः मन एव रथो वा विरहिजनजयार्थमुद्यतस्य तस्य मन एव रथो यथा प्रतिपक्षजयार्थं प्रयाणेति तस्य

यात्रारथोपरिभवति । तथास्यापिमनोजत्वात्तदेवरथो यस्मिन्नीदृग्विधोयः पथिकस्तद्व्यूजनश्चतयोः ज
 नितो विलापोऽत्र । यथा मारणार्थं शत्रोः रथं दृष्ट्वा तत्र तत्र तथा हृदयं श्रान्ताः संतः ते विलापं कुर्वन्ति तथा हृदयम
 ध्याएव मदनस्य आगते मारणमया विलापः क्रियतेति भावः । तादृशवसंतरचनां दृष्ट्वा । कामोद्रेकेण मनोर
 थानामाविभवि । हियमिलनाभावजनितार्थ्या विकलत्वा स्वस्थ्याभ्यां विलापा एव भवतीति विरहभावस्य
 सहजधर्मस्तथात्वेनोत्प्रेक्षित इति भावः । ननु दर्शनमात्रेण मारणाभावात्कथं विलापस्तत्राह । अलिकुले
 ति । पूर्वमलिकुलेन संकुलः संयुक्तः कुसुमसमुहः पश्चाच्चिराकुलाः त्याजिता बकुलरूपाः कलापा यस्मि
 न्मकरदपानार्थं कुसुमेषु भ्रंशं गच्छन्ति तत्पानानंतरं पुनरत्यक्ता न्यत्र गच्छन्तीति मदनः कुसुमरूपं धनुज
 लिकुलमौर्व्यासं ज्ञीकृत्य बकुलरूपबोणं विरहिणं मारयतीति तद्रूपतूणीर एव रिक्तीकृत इति भावः । अ
 नेन मम स यथा रसपानानंतरं त्यक्ता । न्यत्र गच्छति तथा प्रियोपित्वामेधुनो पेय्यतीति सखीतामाश्वासय
 तीत्यपि सूचितं । ननु कथमेष्यति ताभिः सह विहरतीति चेत्तत्राह । × मृगमदेति । मृगमदसौरभस्य रभसो
 वेगस्तस्य वशं वदात्तदधीनत्ववच्ची । नवदलानां मालायेषां तादृशस्तमालायत्रतत्र सौरभदोहदेन तेषां न
 वदलान्युल्लसन्ति तथेत्यर्थः । एतेन समस्तपुष्पाविभवैकस्वभावेऽपि वसन्ते कस्तूरीदोहदेन तमाल
 दलानामुल्लासस्तथा तादृग्विहारेऽपि तमालरूपश्रीकृष्णस्य अमितः चरणोद्धतिस्तत्त्वदंगसंबन्धि मृगमदसौ

रभा घ्राणस्मरणेन प्रत्यंगो ह्लास इति सूचितं । एवं सति अन्यत्र बिहोरेपि चित्तं त्वय्येव तिष्ठतीति भावः । पुनः
कीदृशो युवजनेति । युवजनानां हृदयविदारणार्थं तत्कर्तारो वा मनसि जनस्वास्तेषां चारुचिरतद्वत्किंशुकजा
लं यस्मिन् तादृशो एतेन वसंतशोभां दृष्ट्वा यथा तब हृदयं भवति तथा श्रीकृष्णस्यापि भवतीति त्वं शीघ्रमेव मि
लिष्यतीत्युक्तं । तत्रापि युवपदेन पूर्णकामत्वं द्योत्येते । तेनानेकतरुणी गणरमणजनितश्रेमेणापि विरल्यभावे
ज्ञाप्यते । किंच अन्योपि हेतुस्तव मिलनऽस्तीति उच्यते । मदनमहीपतीति । मदनरूपो महीपतिस्तस्य यः कन
कदंडः सर्वेषां स्वाज्ञायां स्थापिकायष्टिः तदकरणे दंडो भवतीति दंडमुक्तं । अथवा दंडः को दंडः सद्गुरुचिरस्य
तादृशयत्केसरकुसुमंतस्य विकासो यत्र । एतेन वसंते मदनभूषतेः जैत्रयात्रायां सत्यां घनुः सज्जीक
रणे दंडधारणे वा प्रियस्त्वदधीनो भविष्यतीति व्यंजितं । अथवा मदनमहीपतेः कनकदंडरूपा चापरूपा वा
रुचिरस्यास्तादृशी त्वमेव तस्याः केसरकुसुमवद्विकासो यस्मिन् वसंते यथा केसरकुसुमविकासेन मदनः
सर्वान् जयति तथा श्रीकृष्णः त्वद्विकासेनैव तं जेतुं शक्नोतीति नान्यथेति भावः । किंच त्वमपि वसंतरूपे
वेति केसरविकासोऽपि त्वद्रूप एवेति तदवलोकनजनितत्वस्मरणेन सर्वं विस्मृत्य त्वामेव मिलिष्यती
ति भाः । पुनः कीदृशो । मिलितेति । मिलिताः शिलीमुखाय स्मिन् तादृशं यत्पाटलपुष्पाणां पटलं तेन
कृत्यः स्मरतूणस्य विलासो यस्मिन् एवं युद्धार्थमुद्यनस्य मदनस्य सज्जीकृतघनुर्दंडतूणादिसा

मग्री निरूपिता किंच । विगलितेति । एवं खलु सज्जीकृत्य मदेन युद्धोद्यते सति सर्वे विरहिणो चित्कायादि
 करणे विगलितलज्जितजाताः । यथा वल्लोद्वेष्टनविपक्षेण पराजिता इति स्तनोभ्राता विगलितलज्जितभूत्वा वि
 लपन्ति तथा । भूतस्य जगतो वल्लोकेनेन तरुणायः करुणवृक्षो मदनपक्षीयः तेन कृतो हासो यस्मिन्नयथापू
 र्वं सर्वसगर्वं पुनस्तादृशं पराजितं तदवस्थापन्नं दृष्ट्वा जतारः सैनिका हसन्ति तथा यमपीति भावः । एवं लज्जा
 त्यागेन विलपनेन त्वामपि हसिष्यंतीति धैर्ये स्यात्तव्यमिति व्यञ्जितं । किंच । त्वां विना प्रियस्याप्येतादृश्ये
 वावस्थावर्तत इति द्योतनार्थं वदति । पुनः कीदृशो । विरहीति । विरहिणां निकृंतं नार्थं कुंतं मुख्याकृतियत्के
 तकं तेन दंतुरिता आशायस्मिन् सर्वत्र दिह्लुकेन कानि विकसितानि कामेन यथा आयुधविशेषाः कुताः
 स्थापिता भवन्ति । तथा भूतानि तानि दृष्ट्वा भयेन विरहिहृदयकुंतनं स्वतएव भवतीति तथोक्तमिति भावः
 एतेन प्रियस्यापि तथा भवतीति ज्ञापितं । ननु मद्विरहेण प्रियस्य तथा भाव इति कथं ज्ञायत इति वसंत एव
 तथा भावमुत्पादयतीत्याह । माघविकेति । पुनः कीदृशो । माघविका वासंती ललातस्याः परिमलस्तेन
 ललिते मनाहरे । एतेन तद्वशने त्वदंगस्मरणेन तत्परिमला घ्राणेन त्वदंगसंबन्धितस्मरणेन च त्वन्संगमाभिला
 षा एवोत्पद्यत इति सूचितं । पुनः कीदृशो । नवमालिकाया कृत्वा अतिसुगंधौ । नवमालिकानिवारीति ।
 लोकप्रसिद्धिः । एतेन तदवलोकनेऽभिनवस्मितसदृशोऽप्रास्मरणेन त्वद्वासनैव सर्वदा तिष्ठतीति सू

॥
चितं। पुनः कीदृशे मुनिमनसामपि मोहनं करोति। यद्यपि ते निर्विषयास्तथापि तेषां मनः सविषयं भ-
वति। अगवद्भाव रूपविकारयुक्तमित्यर्थः। माघविकानाधिकानवमालिका च तत्संगमजनितवसेत-
शोभां दृष्ट्वा तथा मनोरथ एव तेषामुत्पद्यत इति भावः। पुनः कीदृशे। तरुणानां विदेशस्थानां माकारणं
घो वधुरूपे यथा बंधुः कस्य चिद्रूपद्रवोपस्थितौ ततस्तस्मादाकारयति तथा। धर्मपिको किलादिक-
जनमिषणतमाहूयति मदागमने विज्ञेयणादेशस्थितौ युष्माकं बाधा भविष्यतीति। एवं सति त्वद-
भिलाषमुत्पाद्य सद्य एव प्रियत्वं समीपमानेव्यतीति भावः। किंच। प्रियोपित्वदन्यत्र यद्विहरति तत्र क-
रणमन्ये देवापरं स्वतोषस्वमिलन एवेति कृष्णपराणि विशेषणानि ज्ञेयानि। माघवविवेकि। माघवि-
कारूपापित्वदंगान्येव तत्परिमलसंगमललिते परममनोहरे तत्सौंदर्येणान्यासामपि मनोहरति भा-
वः। पुनः कीदृशे नवमालिकात्वत्करसंपादितानवमाला। पूर्वत्वपुरःस्थिता सा पुनः प्रियेणैव स्वरसिद्ध-
तात्तया। अतिसुगंधाः मुहुर्मुहुस्तत्सौरभा घ्राणेन अनिर्वचनीयभावयुक्ते। अत एव मुनिमनसामपि मु-
नयोत्रपक्षिणा लीलोपयोगिनस्तेषां मनसामपि मोहं करोतीति तद्भावमुत्पाद्य तत्स्वरूपमेव पश्यति ना-
न्यदिति भावः। पुनः कीदृशे तरुणं प्रतिक्षणं नवीनत्वेनोद्भासमानं अकारणं निहेतुकं यथाभवति तथा
बधुरूपे अर्थात्तवेत्यर्थः। एवं निहतुकप्रीतिमत्त्वेन प्रियो न मिलिष्यतीति शंका न कारयेति सूचितं। पुन-
रपि वृंदावनस्वरूपनिरूपणे तदुत्कंठाज्ञापनेन तामाश्वासयतीत्याह। स्फुरदिति। एतादृशे वृंदावन-
पिने प्रियो विरहतीति शेषः। कीदृशे स्फुरंतीया अतिमुक्तलता माघवीलता तस्याः परिरंभणं तेनैव भुक्-
कितः पुलकितद्रवन्तो यस्मिन्। तदुभयधर्मवत्वं तु क्लृप्तस्वभावेन भवति यद्यपि तथापि तत्परिरंभणेनैव

जातमितितस्यानाधिकत्वेन तस्य च नाथकत्वेनोत्प्रेक्षितं तत्रापि सा अतिमुक्तलता अत्यंतं कोर
 कदशातो मुक्ता पुष्पधर्मयुक्तेत्यर्थः । तादृश्याः परिरंभणे तथात्वं युक्तमेवेति भावः । अथवा । तादृशी
 दृष्ट्वा तत्परिरंभणार्थमेव तथात्वं तस्येति प्रियस्य तव परिरंभणौ सुखमेव ति व्यंजितं । पुनः कीदृशो परि
 सरसमीपपरितोगतं यमुनाजलं तेन पूतं पवित्रं रमणीय इत्यर्थः । एतेन जलक्रीडासामग्र्यपि निरूपिता
 किंच । पुष्पवतीत्वधर्मयुक्तलता परिरंभणधर्मसहितनूतसंबंधावृद्धावनस्य यमुनाजलपावित्र्यक
 यनं युक्तमेवेति भावोपि व्यंजितः । अतः परं गीतमुपसंहरन् कविरनुवदति । श्रीजयदेवेति । श्रीजय
 देव भणितं तदनुवर्णनरूपमिदं उदयति उदयं प्राप्नोति । तत्र हेतुरूपविशेषणमाह । हरिचरणेति । हरि
 चरणस्मृतिरेव सारोयस्मिन् । यदुदात्तगीतेन तच्चरणस्मरणमेव भवति नान्यदिति भावः । पुनः कीदृ
 शं सरसं वसंतसमयस्थवनस्थचवर्णनं यत्र । एतेन संबंधिनीलीलावर्णितेति सूचितं । पुनः कीदृ
 शं अनुगतः मदनविकारो राधा माधवसंबंधी यत्र गतेन तच्छ्रवणेन तद्भावो भवतीति ज्ञापितं । ए
 वं तासां गीतं श्रुत्वा तन्मिलनाशया किंचित्वास्थेन श्रीराधासखीं प्रत्यनुवदति । दरविदलितेति । हे
 सखिसह्यं प्रियो मिलित्वा वदयं मास्यतीत्याह । अयं गंधवाहः इह वने वसते वाचेतोदहति । कीदृशः
 सः दरविदलित इषद्विकमिताया ह्लीवल्ली तस्याश्च तच्छ्रुत्वा ललतयः परागस्तेन प्रकटिताः पटवा
 साः पिष्टितकाः प्रतिवाभनरूपास्तः कानुनानि । वासयन् पूर्वकान नान्ये यो ह्यसितदलारुणानि अग्नि
 ज्वालरूपाणि तत्र पुनः प्रतिवासेः प्रतिवासितानि द्वंद्वनसंयुक्तानि कुर्वन् रत्नसंघुक्षणकर्त्ता भूत्वा भ
 र्त्मा करोतीति भावः । पुनः कीदृशः केतकिगंधबंधुः स एव वा बंधुर्यस्येत्यनन स एव केवलो विरहाभिप्रज्वा

किं

लेने विलंबं न करोति पुनस्तेन सहाय मितिकैमुलिकन्यायेन सूचितं । कथं भूत इव प्रसरदिति । प्रसरं
तः असमबाणाः कामबाणाः येषु ये काममार्गणे विदीर्णहृदयास्तेषां प्राणवत् प्राणद्वयेत्यर्थः । ये कामेन म
रितास्तेषां प्राणरूपेण वायुमिति महाहेन मदीय तद्रूपेण विप्रवितु मिच्छतीति भावः । अथवा । प्रसरदबाणप्राणव
दिति चेत्तौ विशिष्येण । प्रसरत् असमबाणो यस्मिन् तौ दृशो यः प्राणस्तद्वत् तद्वत्कृतमित्यर्थः । हृदि प्राणं तिष्ठति
हृत्स्थत्वेन तत्रैव कामोपिवसन बाणे स्तं विदीर्णवानिति तादृशस्य गंधवाहसंबन्धेनाह उचित एवेति त
थोक्तं । अथवा । रुद्रेण दग्धस्यानंगत्वं प्राप्स्यस्य समबाणस्य प्राणवदित्येतोपि तथात्वमुचितं । अथवा । अ
न्यनायिकासंबन्धि गंधं वहतीति गंधवाहः प्रिया एव तादृशप्राणयुक्तं मम चेत्तौ दहतीति संबन्धः । ये तो न्या
सां कामशांतिः क्रियते । तत्कृतां मत्पीडनं पश्यति । महीकेत कीपदेनान्यसंगः स्फुट एवोक्ताः । अतः प
रमयमेव दाहको नात्र किं त्वन्यपि मरणहेतवो बहवः संतीति कथं भेदेषु वसंत वसेषु जीवनं रक्षतुं शक्यमि
ति व्याजेनाह । उन्मीलदिति । उन्मी वासराः पश्चिकैः कथं भविष्यं ते तदपि कथमिति प्रश्नः । तत्र प्रथमं दिन
गमना संभवप्रकारं निरूपयति विशेषणेन । कथं भूताः वासराः उन्मीलन्यो मधुगंधः नूतस्येत्यर्थः । तत्र
लुब्धा ये मधुपाः लुब्धपदेन पानानंतरं मपि तदृशो भेन त्यक्तुमशक्ता इति सूचितं । तैर्व्याधूताः नूतान् कुराः
मधुलोभेन मधुपानां मुहुर्मुहुः सरभसंनिः पतन्तत्र भवतीति तेषां कंपनेन तद्वत् लोकने जाते प्राणानां पी
डा भवतीति सूचितं । तत्र पुनः क्रीडंतो ये कौकिलाः तेषां काकली कलकलैरुद्दीर्णः प्रकटीकृतः विरहिणा
कर्णज्वरो ये पुं अंतः कर्णद्वारा बहिः प्रकटो जात इति भावः । अंतस्थितो ज्वरः कोलाहलेनाधिको भवती
ति लोकसिद्धं । एवमेतादृशज्वरे प्राणस्थित्यसंभवो निरूपितः । तत्संभवस्वरूपं कथयति । ध्यानात् च घाते

॥१७॥ नक्षणेकं प्रापः प्राणसमासभागमः तेन कृत्वा समस्तदेहं द्रियप्राणेषुरसो ह्यसायेषु तादृशैः सद्भिरित्यर्थः ।
 यथा अत्यंत मूर्छायां रसदानेन प्रबोधो भवति तेन च कति दिनानितस्य स्थितिर्भवे तथा ध्यानप्रापः प्राण
 समासगमरसेन दिनगमनमिति भावः । यद्वा । अत्यंत मूर्छायां प्राणस्तेषां न स्थिता एव परं प्राणसमासमा
 गमे तत्प्राणैरेव पुनरवधानेन दिनगमनं । नाचेत्तदभाव एवेत्युक्तं भवति । एवं पश्चिकानां प्राणस्थितिप्रका
 रं निरूप्य स्वस्य तदभावं भावयति । अद्रीति । एते तु कामसैनिकाः स्वपरिपंथिवधोपायमेव विचारयंति ।
 अयं श्रीखंडुशैलानिलः मलयचलसंबंधी परमशीतलो बायुरुक्तः स पुनः प्रालयपूर्वने छयाईशाचलं
 हिमाचलं मनुलक्षीकृत्य सरति । तत्र हेतुः । अद्रे रुद्रसंगे वसंतो ये भुजंगास्तेषां कवलं ग्रासस्तज्जनितकेशा
 दिव । अथवा । एते मां ग्रसंतीति प्रतियक्षिणां पश्चिकानां दाहः कर्तुं न शक्यत इति तपश्चात्तापजनितकेशाद्वा
 द्रवेत्येवार्थको वा । आदौ श्रीखंडुशैलानिल एव परमशीतलत्वादाहकः तत्रापि पुनः हिमाचलसंबंधे त
 त्क्षणादेव भस्म करोति । यदि मलयचल एव तिष्ठेत्तदापि भुजंगभक्षणेन न्यूनबलो भवेत्ततो निर्गमेन
 तत्रापि हिमाचलसंबंधे क्षणमात्रेण तथा कर्त्तुं ति भावः । किंच । सोऽपि प्रतिदिनं केशासहिष्णुत्वेन हिमा
 चले मर्तुं मेवायातीति स्वयं म्रियमाणो न्यानपि मारयतीति भावोऽपि व्यंजितः । किंच । भुजंगास्तज्जनास्म
 द्दुतकारिणस्तत्र तिपक्षत्वादिति तत्कृतकवलकेशनिवारणा सामर्थ्ये अस्मादृशानेव ज्वालयति । अ
 न्यच्च । किंचिदनिर्वचनीयत्वेन स्निग्धा निरमालानां मौलिमुकुलान्यग्रभागोद्भवानि कुप्रलानि आले

॥१७॥

कथं हर्षेदियात्तिकानां गिरः कूहः कूहूरिति उन्मीलंति उदयं । प्राक्कवंति पिकानामपि प्रतिपक्षत्वादतः
परं मुकूलविलोकेन विरहिमुखं चंद्रस्य कूहरेवागतेति हर्षेदियान्तथा गिरः प्रादुर्भवन्तीति कथं मज्जीव
नस्थितिरिति भावः । अतएव कलोत्तालादूतिविशेषणं कलाअव्यक्तमधुराः उत्कटाश्च पूर्वकर्णानां कर्णिक
यन्तीति अव्यक्तमधुराः पश्चात्स्फुटयन्तीति तथा यद्यप्येतत्सर्वं कालस्वभावादेव भवति तथापि तादृशतद्वि
लोकेनेतद्व्यवहारेण च विरहिणां तथैव परमकष्टादशाभवतीति तथोक्तमिति भावः । एवं परमात्मां विलपन्तीं दृष्ट्वा
प्रियमेतद्विलासाभिलाषोन्मुखं समीपएव दर्शयन्ती पुनः सखीतामोहेति निरूपयति । अनेकनारीति । अ
सौ सखी पुनराधिका माह । किं कुर्वती तत्राह । अनेकनारी परिरंभे संभ्रमो आदरो यस्य सः तादृशोपि सु
रन्मनोहारी यो विलासस्त्वत्संबन्धेव तादृशः तस्मिन् लालसायस्य तादृशं मुरारिं आरात्स्वयं दूरस्थिता वि
लीना सतीत्यर्थः । उपसमीपएव दर्शयन्ती । एतेन तत्रादरेपि लालसा त्वय्येवेति तादृशो वर्ततेवानेति त्वंप
श्येत्युक्तं । अतएव समक्षपदमुक्तं । किंच । एतावत्पर्यंतं तद्विलास एव संभ्रम आसीदतः परंतवैवेति मु
रारिपदेन द्योत्यते । मुरोहिसदोषात्मकः सौत्रगाढमानरूपस्त्वया कृतस्तस्या रिः दूरीकरणसमर्थ इत्यधुना
तस्मिन्निवृत्ते त्वत्सहैकपरवशात्स्वत्संगमाभिलाषोत्सुक एवेति भावः । अथवा । अनेकनारी परिरंभं
भ्रमे स्फुरन्मनोहरस्त्वत्परिरंभसंबन्धी यो विलासस्तस्मिन् लालसायस्य यथा त्वत्परिरंभे विलासस्तथात्र

नास्तीति तथेत्यर्थः। यद्वा। सर्वावर्तते सैवैकानास्तीति खेदेन मनोहरीत्वद्विलासः स्फुरित इति तथोक्तमि
ति भावः। रामकरीरागेण तदेव गायति। यतिताले॥ हरि रीहेति। हरिः सर्वदुःखहर्त्ता हरिः इह समीप एव मुग्ध
वधूनि कोरे मुग्धपदं सुन्दरे पिज्ञेयं। तादृग्वधूनां निकोरे समूहे विलसति हे विलसिनि अतस्तदभिलाषवति। की
दृशोः केलिपेर केलिः परायस्येति स्यैव परान्तु स्वरूपमिति गौणत्वं व्यजितं। बहुसमाजे पिकेलिस्तदनुरोधेन प्र
वतितत्रापि ता मुग्धवधू इति न तथारसो यथा त्वया सहैकांत इति सूचितं। कीदृशो हरिः। चंदनेति। आल्हादके
न तापहारकत्वेन त्वदा लिंगन स्मारकत्वेन च चंदन चर्चितत्वं। तादृशं नीलकंठे वरं यस्य पीतवसनं यस्य वन
मालायुक्तं च पीतवसनधारणं तु त्वदंगप्रभास्मारकतया। वनमालाधारणमुपयपार्थै त्वद्गुतावलंबनसा
दृश्येनेत्यंतस्त्वच्छानेन त्वदात्मको भूत्वा तत्र रमत इति ज्ञापितं। पुनः कीदृशः केलीति। रतिसमयो वण्य
ने। केलौ रतिसमये चलतीमणिमये कुंडले ये ताभ्यां मंडितंगंडयुगंतत्र स्मितेन मंदहासेन शालीशोभत
इत्यर्थः। स्मितपदेन तासां मोहमुत्पाद्य तातवैव मथोरथ पूर्त्तिकरोति तिति ज्ञापितं। अथवा। मंदहासकथने
न तादृशरसयोषाभावः सूच्यते। सख्ये सति हासो लक्षस्तस्य मंदत्वे तदभावद्भसस्यापि न तथो लक्ष इति भा
वः। एवं नायककेलिप्रकारमुक्त्वा नायिकानामाह। पीनेति। अत्र क्रियायामन्वित्युपसर्गात् भगवतापि गानं
कृतमिति ज्ञायते। ततस्तद्गानमाधुर्यजनित संतोषेण परमप्रेमोद्रेकात्काचिर्त्सीनप्रयोधरभारभरेण प्रेमोद्रे

कादेवपी न त्वं रसोद्गमेन पयोधर त्वं तादृशो भरिभरेण भाराधिक्येन हरिं परिरभ्यसरागं प्रियेण यो रागो गी-
 तस्तत्सहितं यथा स्यात्तथा अनुगायति स्वयमपि तमेव रागं तथैव गीतवतीति भावः। सरागपरिरभ्येति वा। की-
 दृशं हरिं। उदंचितः पंचमस्वरस्य रागो रंजकतायेनेति को किल वन्माधुर्यं सूचितं। पंचमस्वरो मध्यमनाभावा-
 अत्रानुगानेन नायिकायगौणत्वं व्यंजितं। मध्यमस्वरो द्रोहेण प्रियस्यापि तस्यां रागस्य मध्यमत्वं ज्ञापितं। एवं
 सति मुख्यत्वं रागाधिक्यं च प्रियस्य त्वय्येवेति भावः। अन्यस्यावस्थां दर्शयति। कापीति। विलासेन हावभावरे-
 ण विलोले विलोचने तयोः खेलनं स्वच्छंदविहोरकटाक्षपातादिरूपं प्रिया संबंधितेन जनितो मनोज्ञाय स्वता-
 दृशं। मधुसूदनसरोजं ध्यायति। तत्र हेतुः। अधिकं मुग्धवधूरिति। यतस्तादृशमुखसौंदर्यमाधुर्यविलोकेन न
 तत्रैव मोहिता तादात्म्यं प्राप्तेति ध्यानावस्थैव जातेति भावः। एवं सति युद्धार्थं मुमुक्षुतस्य मनोज्ञस्य ज्ञेयं महाशू-
 त्वज्ञापकं मधुसूदनपदेन रतिरणोन्मुखत्वं सूचात इति तादृशस्य युद्धार्थं त्वय्येवाभिलाष इति व्यंजितं। पुनरपरां
 दर्शयति। कापीति। पूर्वैकां ध्यानसक्तां वीक्ष्य प्रियमपि रतिरणोन्मुखत्वेन राधामुखचंद्रसुधाध्यानपरं ज्ञा-
 त्वा श्रुतिमूले किमपि यत्किंचिदित्यर्थः। अथवा। किं राधां चिंतयसीति लपितुं तत्र मिलितामंत्रयितुमिव सं-
 लग्ना कपोलतले चुचुब। चारुयथा स्यात्तत्स्यानमः स्वस्मिन्ना कृष्टं भवेत्तथा चुंचुब। यतो दचितं स्वस्याप्यभि-
 लाषितं प्रियं। कीदृशं श्रुतिमूलेः पुलकैर्नुकूलैः एतेन त्वन्नामश्रवणे राधैवागतेति पुलको न तु तच्चुबनेने-
 तिसूचितं। अनुकूलपदेन तन्नायकधर्मवत्त्वया सहैवेति त्वय्येवाभिलाषः प्रियस्येति प्रावोपिकटाक्षितः।

पुनरितरां दर्शयति। केलिकलेति। केलिकलानां कुतुकेन काचित् तत्र गत्वा अन्यः केलयः जलक्रीडादयो वा क-
 लव्या इति अमुं यमुना जलक्रीडां निमित्तं तेषां सत्यमी। तत्र गमनार्थं करेण दुकूले विशेषेण च कर्ष। कीदृशं-मुं
 जुले। यौवं जुलकुंजः अशोकलताकुजः तद्गतं तत्र स्थितमित्यर्थः। अत्र दुकूलकर्षणमुच्यते। तत्तुल्यदंगसादृ-
 शेन कटिबद्धमिति प्रियस्त्वयैव बद्ध इति सूचितं। अतएव कर्षणे विशेष उक्तः तदनागमेन बलादपि कर्षतीति
 भावः। किंच। अशोककुंजगतत्वेन त्वद्विरहजनितशाकोपि सूचितः। अतः परमभयचरित्रं वर्णयति। करतले
 ति। करतलतोलैस्तरलाया बलया बलिस्तलत्वाश्च कृणितत्वं व्यंजितं। तथा कलितः कलस्वनो यस्य तीदृशो वं-
 शो यस्मिन् वंशीरेवोपितत्क्वणनानुसारेणैव भवतीति कलितत्वमुक्तं। तादृशे रासरसे रससमूहरे से हरिणा स-
 हनृत्य परायुवतिः सर्वदुःखहरणार्थं अभिनयात्मकं नृत्यं कुर्वता तादृशेन सहनृत्ये परायथासकरोति तथा सापि-
 त्तितादृशी प्रशंसा। एतेन नृत्यस्यैव प्रशंसा कृतानरतेरितित्वस्यैव रतिरिति व्यंजितं। अतः परमदक्षिण-
 नायकचातुर्यं निरूपयति। श्लिष्यतीति। कामप्येकां रमयन्नेव पार्श्वस्थां कामपि श्लिष्यति कामपि चुंबति। र-
 मयतीति पेदनसा स्वयमेव रतिं कुरुते न तु प्रिय इति सूच्यते। स्मितेन चारु मनोहरं यथा भवति तथा परां दूर-
 स्थां पश्यति। सा त्वेता गाढलिंगनादि संबद्धाः प्रियवशीभूता दृष्ट्वा परिहासकौतुकेन दूरे गत्वा स्थिता। तदा ता ॥१६॥
 दृशीं हसंतीं दृष्ट्वा यमपि स्मितचारु पश्यतीति भावः पुनरपरां समीपस्थां मनुष्याद् दृष्ट्वा रतिं कुर्वन्नेव
 पश्चाद्गगिनतां गृहीतुं यतत इत्यर्थः। एवं दक्षिणनायकत्वं पूर्णकामत्वं द्योतितं। सापि वामाकुटिलातक

लां दृष्ट्वा एतास्तत्त्वद्वयोपतिताः मद्रहणं कथं करिष्यसीति कौतुकेन स्वकलामपि प्रदर्शयतीति भावः। एतेन कु
त्रापि पूर्णसमोदयो नास्तीति त्वद्रतिमेवाभिलषत इति व्यंजितं। अतः परंगीतमुपसंहरति। श्रीजयदेवेति।
श्रीजयदेवकेवेः सकाशात्प्रकटं इदं गीतं अद्भुतं केशवकेलिरहस्यं यत्र तद्रूपं वा। केलिजनितश्रुतितकेशसौ
दर्यवत्त्वं केशवपदेन सूचितं। वृंदावनविपिने ललितं मनाहरं यशस्थं निर्मलं करणसमर्थं तादृशं श्रीहृणां केव
रेव वा शुभानि विततोतु। एवं गीतेन तां समाश्वास्य प्रियस्य रसरूपत्वं निरूपयति। विशेषमिति हे सखि किं व
क्तव्यं रसशिरोमणे रसज्ञतायां शृंगाररसाय मघावुदीपनविभावकाले मुग्धः परमसौंदर्यातिशययुक्तः मूर्तिमा
न्प्रकटः क्रीडति। तत्र हेतुः हीररिति। अत्रायं भावः। रसस्तु यत्र गच्छति तत्र रसत्वं संपादयति। तेन तद्भावोदयज
नितविप्रयोगजतापात्मकदुःखं तदंतःस्थितो भूत्वा स्वयमेवोत्पादयतीति तन्मवारणार्थं वहिर्मूर्तिमान्प्रकटः
क्रीडां करोतीत्यर्थः। दुःखहरणप्रकारमाह। विशेषां स्वालंबनविभावरूपाणामनुरंजनेन अन्यथाऽलंबनत्वा
संभवात् आनंदस्वस्थितिं जनयन् तत्र रसाविभावं कुर्वन् पश्चादिंदीवरश्रेणीश्यामलकोमलैरंगैः नीलक
मलश्रेणीयथा घनीभूता तथा श्यामैः कोमलैश्च। अथवा। इंदीवरसदृशाः प्रियापांगाः तत्रापि श्रेणीपदेन
विविधभावसंवलितपरमशोभावत्वं सूचितं। तथा तद्व्यानेन वा श्यामलैः केरमलैः सात्विकादिभावैराद्भिस्तै
स्तादृशैरंगैरनंगैश्च मुपनयन्बद्धयन्। अतएव स्वच्छंदव्रजसुंदरीभिः प्रत्यंगमालिङ्गितः। यैरंगैर्योशोभा

वः प्रकटितस्तैस्तत्तदंगेषु आलिङ्गनादयः क्रियन्त इति भावः । अथवा । तादृशैरंगैरनङ्गाश्रयवन् अनङ्गस्यो
 श्रयवरूपं तादृशं भावं प्रकटयति । येनाङ्गाभावकारिणी आतिरिक्तोत्पद्यते । आसेचनकाभावादित्यर्थः । किं
 च । अङ्गैरङ्गमोश्रयवमिति विरोधासः । एवं सर्वात्मनारसोद्धोधासुग्धः परमसुन्दरः अथवा रसाधारत्वात्
 विना सुग्धः इति भावः । अतएव सर्वत्र पूर्णमूर्तिमत्त्वाभावज्ञापनाय इवेत्युक्तं । एतेन त्वत्संगेनैव सर्वत्र
 पूर्णरसात्मकमूर्तिमत्त्वमिति सूचितं । अतः परमेवं क्रीडासक्तेयुवतिजनसमाजे तासां विशिष्टरसपोषा
 र्थं विप्रलम्भविना न रसपोष इति ग्रन्थमन्मानश्चेत्तदा संभवेदिति तमेवोत्पादयन्ती कुंजांतरेण काचन पठितवती
 त्याहः रासो ह्लासभरेणेति । रासो ह्लासभरणं विभ्रमं हावभावदिरूपं विभ्रतीति तादृशीनां वामभ्रुवांशुष्माकं तादृ
 शविलासभरेभ्रः कुटिलाभवत्येवेति तथोक्तं । मानसूचकं वा वामभ्रूपदं । अभ्यर्णे ससमीपे निष्परीणादुरः पर
 रभ्यपुनः त्वद्धदनं साधुसुंदरं सुधामयमित्यमृतमिवोद्भिरतीति व्याहृत्य गीतस्य प्रियकृतस्य स्तुतिः मुहुर्मुहुः
 प्रदासन्तस्य व्याजाद्राघया उत्कण्ठं च वित इति सखीवचनश्रवणमात्रेण सत्यं वदति हास्येन वेत्यविचार्यैव ता
 सां मानोभनसिजात अतएव स्मितमनो हारीति विशेषणं । सखीचातुर्यं दुर्लभं च दृष्ट्वा स्मितं जातं तेन मनोहा
 रीपरमसुन्दरः । अथवा । स्मितं मंदहासः तेन मनसो हर्ता । सख्यत्यागान्मनसोऽन्यथाभावे मानो जात इति भा
 वः । तादृशो हरिः वः पातु । अतः परं विप्रलम्भे जाते युष्मत्प्राणरक्षणं करोत्विति भावः । ननु सर्वसमक्षं साक

यमेवंकरोतितत्राह। प्रेमेतिविषेषणं प्रेम्णा। आर्द्रया। अनुसंधानरहितेत्यर्थः। अथवा। यदैवंचुंबितस्त
 दातस्याएवमनसोहारीतियोज्यं। एवंतासांविप्रलंभप्रस्तावनाकृता॥
 इतिश्रीपंचनदान्वयवर्षादामकविदामोदरभट्टसूनुगोपालभट्टविरचितायांश्रीगीतगोविंदटीकायांगूढा
 र्थदीपिकायांसामोददामोदरोनामप्रथमसर्गः॥ ॥१॥ ॥श्रीकृष्णायनमः॥ अत्रराधायाःपूर्वरवि
 तमाननिवृत्तासंबंधाभावजनितपरमार्थवलोकनेनमुद्रितत्परवशोपिजातइतिसामोददामोदरत्वंसर्ग त
 स्योक्तं। एवंसखीवचनश्रवणानंतरमपिमांविहाया। न्यत्रविहरत्येवेतीष्यविशान्तरदुष्टमशक्ताततोनिर्गत्य
 कुंजांतरेसखीमोहेतिनिरूपयति। विहरतीति। हरे। अन्यभिः सहवनेविहरतिसतीकीदृशेसाधारणःप्रणयो
 यस्य। मद्दिषयिकइत्यर्थः। अन्यथान्यत्रकथंविहरेत्। अथवा। असाधारणप्रणयेअन्यत्रेत्यर्थः। अतोविग
 लितनिजोत्कर्षात्पुनःईर्ष्यायावशेनतद्दर्शनमसहमानान्यत्रगताकृविदपिलताकुंजेलीनाअंतनिर्गुदासक्ति
 घर्मेविहिःप्रकटोभवतीतितद्रोपनासामर्थ्येनतथेत्यर्थः। अपिपुनर्दीनादैवंप्राप्त्यासतीरहःएकांतसखी
 मुवाचउक्तवती। कीदृशोक्तुंजे। गुंजदिति। गुंजन्मधुव्रतमंडलीभिर्मुखरःशिखरःअग्रभागोयस्यतादृ
 शे। मधुव्रतपदेनतेषांमधुयत्रदृश्येतत्रगत्वापातव्यमितिव्रतंसूचितंतथापिप्रणयस्तपन्नित्यामेवय
 तःप्रतिदिनंतत्रबद्धोभवतितादृशैर्मुखरःशिखरःअग्रभागोयस्येत्येतदार्तिदृष्टानुचितंकरोतीतिभि
 थःकथयतीतिसूच्यते। अथवा। आर्तिदृष्टानुचितंभवतीतिदुःखेनतथेतिभावः। गुंजरीरोगेणगीय

ते। प्रतिमठ तोले। सर्वां प्रतिवदति हे सखित्वं यद्वदसित तथैव परंतु मध्यति करे केण विहार करणे मम रेवे
 जायते तथापि सन विस्मृतो भवतीति सहेतुकं वर्णयति। रासे हरी मिह विहित विलासमिति। मम मनो हरिं सर्वा
 सां मम वादुःखहर्तारं स्मरति कीदृशं रासे रसानां समूहे विहितः विलासो येन तादृशं पुनः कीदृशं कृतः परिहा
 सो येन ताभिः सहेत्यर्थः अथ वा मया सहेव तथेति रेवे हेतुः ताभिः सह विलासः त्यागेन मया सह परिहास इति
 किंच। तत्र विलासप्रेरण हासकरणे मायामपि दृष्ट्वा स्मितं करोतीति मनः शोभकत्वादाश्वासकत्वाच्च स्मरणे पि हे
 तुरुक्तः पुनः कीदृशं। संचरदिति। संचरंतीया उधर सुधा तथा मुधरो ध्वनिः तेन मुखरितः मोहनश्च वंशो यस्य मु
 खरिपदेन रागतानमूर्च्छनादिभेदाः ज्ञापिताः। एतेन नादस्या मोहकत्वं निरूपितं पुनः कीदृशं। तादृशं वादेन न त
 तदभिनयकरणे चलितानि दृगंचलानि भवन्तीति कदाक्षभेदान्नृत्ये उक्ताः चंचलो मौलिरिति शिरोभेदाः कपो
 लयोर्विलोलः अवतंसः कर्णभूषणं यस्येति तादृशाभिनयजनित परमसौंदर्येण स्वरूपस्य मोहकत्वं निरूपि
 तं तादृशस्य विस्मरणमशक्यमिति स्मरतियुक्तमिति भावः। पुनः कीदृशं। चंद्रकैति। चंद्रकैः चारुयन्मयूर
 शिखंडकं पिच्छं तस्य यन्मंडलं नृत्ये प्रसारणेन तथा भवति तादृशेन बलयिताः बलयाकारेण अद्भोवद्भुः कै
 शायस्येति तत्र दृष्टान्तरूपं विशेषणमाह। प्रचुरेति। प्रचुरं यथा स्यात्तथा पुरंदर धनुषा अनुरंजिताः मेदुरा
 मुदिता मेघास्तद्वत्तद्वत् शोभनो वंशो यस्येति एतेन कामस्य यात्रोद्यमे वंशः प्रस्थानं ढका ध्वनिरिव दगंचलानि

बाणाद्वचंद्रैकैः पुरंधरघनुः शोभाघनुरेव प्रकटितमिति कथं धैर्यं तिष्ठेदिति व्यंजितं एवं स्वस्य दुःस्थाभव
स्थानिरूप्यप्रियस्य लुब्धत्वं निरूपयत्यग्निमविशेषणेन गोपेति गोपकदंबनितं बवतीनां भुवचुंबनेन लंभित
प्रापितः लोभेयनपूर्वमुदार एव स्थितः अधुनैव लुब्धो जात इति तदुदितः सहियो यदनंतर इति न्यायेन सलो
भस्त एव प्राप्तः प्रायस्तैः प्रापितः अन्यस्मै तदेयमिति तावता किं जातमिति चेत्तत्राह बंधुजीवेति बंधुजीवकु
सुमवन्मधुरः अधरपल्लवो यस्य तादृश शोभया सा एव मोहकस्तत्र पुनरुल्लसिता स्मितशोभा यस्येति सुतरां मो
हकः अत एव बंधुवज्जीववन्मधुरः अधरपल्लवो यस्येति पुनरावृत्त्यर्थसंबन्धो ज्ञेयः एतेन मम बंधुरूपः धार
कः पोषकत्वेत्यर्थः अत एव जीवरूपश्च सा एवेति प्रियस्य लुब्धत्वात्तद्वा नासंभवाज्जीवनाभाव एवेति ज्ञा
पितं किंच एव ज्ञात्वापि रसनंददाति प्रत्युत्तहसतीत्युल्लसितस्मितशोभमित्युक्तं अत एव मनः शो
भः अथापि मां वीक्ष्य स्मितं करोति त्याप्यायनमपि भवतीति जीवनसंभवः एतेन जीवनमरणान्यथाभावरू
पावस्थानिरूपिता अन्यामपि दुःप्राप्यतामाह विपुलेति विपुलाः पुलकाः यत्र तादृशेन भुजपल्लवेन व
ह्मयितं मंडलीकृतं बलवयुवतिसहस्रं येन अथवा विपुलपुलकः भुजपल्लवो यस्येतादृशं बलयितं यु
वतिसहस्रं येन एतेन पंजरपतितचन्निर्गंतुमशक्यमिति मिलनासंभवा निरूपितः अन्यच्चा कदाचिद
धकरादिषु जागमिष्यति तदपि नास्तीत्याह करचरणो सीति तत्प्रकाशेन तत्समक्षं तदपि न कर्तुं

शक्य

॥२२॥ मित्यर्थः अतः परं रतिसमरसा मपि कं वर्णयति । पुनः कीदृशं । जले देति । जलदपटे लचलत्सु स्थाना
च्चलितो यद्दुस्तस्य विनिंदकस्तद्वद्विभ्राजमाणश्चंदनतिलको यत्र तादृशं ललाटं यस्य । एतेन रतिकल
हरभ्रमशिथिलालकनिकरांतर्वर्तित्वेन स्वस्थानात्तस्य च्युतिर्निरूपिता । पुनः कीदृशं । पीनपयोधरेति । पी
नपयोधरयोः परिसरआभोगः तस्य मर्दने निर्दयं हृदयं कपाटं यस्य । अत्र हृदयस्य कपाटत्वकथनेन तस्य
पुनर्मर्दने निर्दयत्वं निरूपणात्पयोधरयोरतिकठिनत्वं ध्वन्यते । किंच । मर्दने निर्दयत्वकथनेन तस्य जयोपि
सूचितः । एवं सति यथा महासमरसमये वरणद्वारकपाटेन सपत्नसंप्रेरितमतगजकुंभसंमर्दो भवति तथा
शोभत इति भावः । किंच । निर्दयत्वेन संभेदं कुंभस्थलचिह्नान्यपि हृदये संभाव्यत इति महासामर्थ्यं द्योतितं
एवं निरूपणे स्वस्थतदुत्कंठाज्ञापिता । पुनर्वर्धसंयुक्तं वर्णयति । मणिमयेति । मणिमये ये मकराका
रवन्मनोहरे कुंडले ताभ्यां मंडितः गंडो यस्येति मकरध्वजशास्त्रोद्दीपितरसविविष्टकांतियुक्त
त्वं सूचितं तेन रतिसमयोद्भूतचंचल्यमपि व्यंजितं भवति । अत एवोदारं उद्भूतत्वेन रसदातारंगुत्पएव
रसोरसत्वमापद्यत इति पीतवसनं यस्येति रसाच्छादकत्वेनोद्भोक्त्वा निरूपितं । पुनः कीदृशं । अगतस्त
दवलोकनार्थमागतः मुनिमनुजसुरासुराणां वरः परिवारो यस्य । पीतवसनस्य मायारूपत्वात्तत्कृतमोहेन
वंधादिचित्ररूपाद्रवतदुद्बोधकत्वेन स्थिता इति भावः । यद्वा । पूर्वर्द्धिनायकरतिरुक्ता उत्तरार्द्धेन नायिका

॥२२॥

रतिरुच्यते। तथा हि कीदृशं पीतवसनं यस्येति तादृशं सभयेव सनस्याभावात्तद्रूपानाथिकैवोक्तात्
 स्य चाच्छादकत्वेन विपरीतत्वं व्यंजितं। पुनः कीदृशं। अनुगतेति। अनुपम्याद्गताः अनुसृतावामुनयः
 मराळादिपश्चिरूपत्वेन नूपुरहंसकादयः मनुजाः कटिरूपशृंगोलस्य किंकिणीशमादयः सुराभुजस्ता
 असुराः जानुरूपाः तेषां वरपरिवारपादतलंतद्रूपणान्यपि यस्य एवं सति पुरकृणितं मराळादिकूजनपिवोद्ध
 घकं भवतीति मुनिस्तनवमिव। किंकिणीशद्वेष्टूलोकस्थकिन्नरीगनमिव सुराभुजबंधोपयोगिनः आसुराजा
 नुबंधोपयुक्ताः। यद्वा। अनुगताः मुनिरूपानिर्गुणभावापन्नाः सकलरसकलाभिज्ञा मनुजरूपाराजस
 भावयुक्ताः सुररूपाः सात्विकभावस्य भावाः असुररूपास्तामस्तत्सहितावराः परिवाररूपाः सरब्धो यस्येति प
 रितस्तत्कौतुकमवलोकयंतीति भावः। एवं निरूपणे न रचोत्कंठा ज्ञापिता। अन्यथा पुनः कीदृशं। विशदेति वि
 शद्वोरसात्मकोयः कंदवस्तस्य तले मिलितं कयाचिद्विषयया संयुक्तं। पुनः कीदृशं। तस्य कलिकलुषभयं
 तिकलहेकलुषरूपं यद्वयंततश्चामयंतदूरीकुर्वंततामपि शौर्ययुक्तां कर्तुं तमित्यर्थः। एतेन प्रथमसंग
 मो निरूपितः। तस्मिन्समये एव तरंगवत्कल्लोवदुल्लसदंगो यत्रैतादृश्यादृशातिर्यक्तरलकराश्चाव
 लोकेनेन एव तद्गमपि दूरीकर्तव्यमिति सूचयंतमिव मामपि मनसारमयंतं। तादृशध्यानेन तत्त
 त्प्रकारेण मनसि भावनायां रमणं कारयंतमिति भावः। एवं गीतेन ध्यानावस्थयैव क्षणं तूष्णीं स्थिता

स.

तदागीतमुपसंहरति। श्रीजयेदेवेति। श्रीजयेदेवमणितंडुं अतिसुंदरं मनोहरं आकर्षयतां मनस
स्तदाकाक्षासंपादकं। माक्षादनुभवकन्दृणां परममोहनं वशीकरणसमर्थं। मधुदेयः तामसः सोत्रनयचातु
वचनादिभिस्तद्वरीकरणसमर्थः। तादृशस्य रूपं यस्मिन् इंदुलीलासामयिकमुक्तं। संप्रति ईदानीं हरिचरण
स्मरणं प्रतिपुण्यवतां भाग्यवतां अनुरूपं योग्यं। एतद्वचनेन तद्भावोदयेन निरंतरं तदभिलाषो न्यतो तस्म
रणे भवेदिति भावः। अतः परं ध्यानावस्थानि वृत्तौ पुनः पूर्वभावानुसंधानात् सा सखीं प्रतिबदति। गणयती
ति। हे सखी कृष्णे मां विना पीयुषवतिषु विहारिणि विहारं कुर्वीत तत्र हेतुः चलकृष्ण इति। चलंति प्रतिक्षणं व
र्द्धमाना कृष्णाय स्वयद्यप्येवं जानाभिजयं रसलं पटस्तथापि मे मनो गुणग्रामे वगणयति। अमादपि मामंको
र्धने हेतुकर्तुं विरहव्यप्याया असहिष्णुत्वान्नेच्छतीत्यर्थः। किंच। परिषंवहति दोषं दूरत एव विमुञ्चति। तादृशरस
लं पटो पितरूणि विहारसक्तोऽपि न बोधनायिका कौतुपरक्रांतोऽपि दृष्ट्वा मामेवारमयदिति पूर्वग्रहितदोषस्या
गुक्तः। अन्यच्च। यद्यपि मनसि संगमे जातस्तथापि मे मनः कामं बहिः संगमरूपमभिलाषं करोतीत्येव
ती किं करोमि कथं तद् विष्यतीत्यशक्योऽयमभिलाष इति भावः। एकं कथं करोति तिलत्राह। वाममिति। कुटि
लं दुष्टमित्यर्थः। लाभानंतरमपि क्लृप्त्यभावात्। एवमुक्तान्यस्यानवसंगमचरित्रावलोकनेनानंतरं तदभिला
षजानिततादात्म्ये तादृशपानुभवत्तदनंतरं वहिस्तदीस्मितपूर्यभावजनितानायास्थानुमशक्ताल्लुपुर्वा
नुभूतानुवादरूपं गानेन सखीं प्रती प्रार्थयते। मालवरागे एकताले। सखि हे के शिभथ न मुदरमिति। हे सखि

यः पूर्वमन्यथा सहरममाणस्तथैवरीत्यामामपि मनसिरमयामासतंबहिःसंगमेनेदानीरमयकीदृशं।
केशिमथनमिति। केशानगृहीत्वामथनंसुरतकरणंयस्य। उदारंउद्धतरतिकर्त्तारं। किदृश्यामयामदनमनो
रथैर्भावितयाभावंनांप्रापितयातत्रापिसविकारंयथास्यात्तथा। भावनामात्रमेव न। किंतुरसाक्षात्सुभोग
विकारप्रकारसहितं। एतेनातः परंबहिःसंगंविना नस्थातुंशक्यतइतिसूचितं। इदानींयदन्यत्रावलोकने
नुभूतंतदेवपुनरंतर्भावनायामनुभूतंतच्चपुनर्बहिःसंगममिलषितं प्रकारसहितंयान्निकुंजगृहंतत्र
गतयाप्राप्तयाज्ञानयेत्यर्थः। भावनायांभूतयामया। कथंभूतंप्रियं। निशिरहसिनि लीयगुप्तोभुत्वाव
सेतं। पूर्वमेवसतत्रगुप्तः द्वाचकितंयथाभवतितथाविलोकिताः सकलादिशः यथातादृशीपूर्वव्याजे
नसखीभिरेवानीतेतीतस्मिहेतेवस्थितातत्रप्रवेशमात्रेणताः बहिरेवविलिनाइतिपरितो विलोकनांता
सांपुनरदर्शनेसमयचकित्ताजाताकिंभवितेति। तदाप्रियोरतिरभसवशेनहसतप्रकोटोजातइतिरति
रभसेनहंसतमित्युक्तं। एवमन्यावस्थावलोकिततथैवतद्भावनायांमंतर्मयानुभूतंअतः परंबहिरथे
वंमयासहरमयेतिप्राप्यतिइतिभावः। अग्रेयथायथाप्रथमसंगमेप्रकाराभवंतितथातथोच्यता
प्रथमसमागमेति। तत्स्वभावातथाभूतयातदापदूनिलजात्याजनेसमर्थानियानिबाहुशतानितैरनु
कुलंममतथाविधाएवजातइतिभावः। तदनंतरंमदुर्जतिकोमलश्रवणेसुखकारकंमधुरंअत्यंतरसाखा

दकं स्मितं भाषितं च यस्यास्तादृशं स्मितपूर्वकं भाषितावातादृश्याततः को दृशं प्रियं शिथिलं कृतं जघ
 नदुःखं लयेन। विविधवाद्भक्तिभिर्यो हित्वा तथा कृतमिति भावः। पुनः किं कृतमित्याह। किं शलयेति। कि
 शलयश्चने प्रियेणैव निवेशिताननुस्वयं निविष्टानवसंगमस्वभावात्तत्तश्चिरं बहुसमयं मेमेवोर
 सिशयानं। तदा तादृशं परमसौंदर्यमाधुर्याचलोकेन सर्वविस्मृत्य कृतं परिरंभणं चुंबनं ययाता इत्या
 एवंकरणे सोपि मां पीरण्या धरपानं कलवानिति कृता धरयानमित्युक्तं। तदा पुनः सात्विकभावविकारजा
 ता इति निरूपयति। अलसेति। अलसेति मीलिते लोचने यस्याः। तद्यैवावस्थाभवति तीतथोक्तं। सोपि
 पुलकाचलीभिल्लिलितौ कपोलौ यस्य तादृशः। अग्रे स्वेदकपादयो जाता इति श्रमजलेन सितं कलेवरं यस्या
 तादृश्या रससमुद्रमग्नयेवेति भावः। प्रियस्तु वीरयो मदनमदस्तस्मादतिलोल अत्यातुरः तादृशं वरपदे
 ननूतनत्वं व्यज्यते नेन प्रथमभिलेने अतिलोलं धैर्यरहितं मित्यर्थः उपमर्दादि विचारहितमिति भावः।
 एतदेतत्तरावस्थां निरूपयति। को किलेति। को किल कलखवल्कुजितं मणितरूपं यस्यास्तादृशी जातात
 दा पुनरेवं कृतने सत्येव तितः मनसिततंत्रविचारोयेन। यथा युद्धसमये वादित्र बीशेणं शौर्याद्दोघेश
 चुरसेना प्रवेशे विचारो न जीयते तथा रथापीतस्तरातयेन जातः। मनसि जेतुं विचार एव स्थितं अहंस्व
 लत्रक्रमेण जेष्यामिति। अनेन तु जित एव सः तत्र मविचारो न कृत इति भावः। यद्वा। जितः मनसि लस्य

तत्र विचारो मन्मारणरूपमंत्र विचारोयेन । अंतरनुभवेन तादृशान्तिरिति भावः । यद्वा । जितः अर्था
न्मयैव मनसिततत्र विचारो यस्य । पूर्वप्रथमसंगतं प्रयं स्थितं कथं प्रविष्यति किं वा प्रविष्यति तीत
न्निवर्तितमिति मियापि जित एव स इति भावः । तदा सेमुखत्वेन युद्धकरणे तये पुष्यवृष्टिरिव जोतेति
श्लथकुसुमावलिकुंतलेत्युक्तं । अथवा । कुसुमानिकामबाणस्तेषां श्लथत्वकथनेन व्यर्थत्वं सुचितं कामविचा
रस्य जितत्वात् । कीदृशं प्रियं न रिवलितः जयप्रशस्तिरिव च नस्तनपारोयेन । युद्धे यथाक्षतादयो भवति तथा न
खां कामम जाताः ततस्तु स्वप्रशस्तिरिव लिखितेति भावः ततः चरणरपितामणिनूपुराय या तादृशाय या ज
यानंतरं आनंदेन नृत्यं भवति तथा कृतमित्यर्थः । तच्छ्रवजनिता नैदेन परिपुरितः सुरतवितानोयेन तादृशं
येये बंधादि प्रकारेते सर्वप्रकरिकृता यथानाद्येतथेति भावः । तदा तद्गुणमुखराक्वणितयुक्तपुनः विष्टखला
च भेखलायस्थास्तादृश्या अंतरायत्वेन स्यापि दूरिकृतेर्न विष्टं खलेत्युक्तं । ततो गाढोपमर्दनपूर्वकत्वेन कचग्र
हसंहितं चुंबनदानं यस्य तादृशं । ततः पुनः रत्नांतसमयसमीपेरतिसुखसमयजनिता योरसरेतेनाकुला
जाता तदानंदमग्रेत्यर्थः । तादृश्या तदा प्रियस्यापि तद्रससमग्रत्वेन दरमुकलितेन यनसरोजे यस्य तादृशं त
थैवावस्था भवतीति तथोक्तं । ततो निःसहा गाढोपमर्दसहिष्णुतयानिपतितारसाधिना सतियता न
नुकतायस्यास्तादृश्या प्रियोपरिरसभरविशेन गाढोपमर्दनकरणे मत्तगतद्वबीहरतीति मधुसूदनपद

मुक्तं मधुना भेदेन स्तदयंतीति तादृशं। पुनः कीदृशं। उदितमने जंरतांते जात इति भावः। उदितपदेन रतांते
 पिकामोदया एव न तु विरतिरिति सूचितं। एवं उभयमथासेहत्याख्ययथांतरनुभूतं तथा बहिरपि रमयेति तत्प्र
 कारपूर्वकं गीतेन तादास्ये सर्वविस्मृतिर्जातेति निरूपितं गानमुपसंहरति। श्रीजये देवेति। उत्कृष्टताया गोप
 वधूतया कथितं राधिकेति पोठे स्फुटमेव तथा कथितं तदेव श्रीजये देवभणितं सलिलं यथाभवति तथा
 सुखं विनतो तु श्रवणेनांतलीलारसानुभवात्मकं सुखमनुभावत्विति भावः। कीदृशं। अतिशयेन मधुरि
 पुनिधुवनमेव शीलं यस्य तदेकपलत्वात् श्रवणतद्भावोत्पद्यत इति भावः। मधुरिपुपदेन कालादिकृ
 तप्रतिबंधनिवृत्तिरपि सूचिता। ततः पुनः स्वरूपे स्थितौ पूर्वानुभूतस्यानुकूलधर्मसहितमितरनववधू
 संगमजनितरतिके लिश्च मजलादिशोभमाणं च प्रियं वर्णयति। हस्तस्त्रस्तिति। हे सखि व्रजसुंदरी गणेन
 वृततमपि गोविंदं पश्यामि यद्यपि सर्वाभिर्वेष्टितः तथापि गोविंदं गवांनेत्रेण विदति मां प्राप्नोति मिलति य
 र्थः तादृशपस्याभिः अतएव हृष्याभिचकारात् स्विद्याभिच अलाभः स्वेदे हेतुरित्येतत्तथोक्तं पूर्वनेत्रेणैव
 मिलतीत्युक्तमिदानीमन्यामप्यवस्थां वर्णयति कथं भूतं मामुद्दीक्ष्य तासां मंडलेऽपि मद्वलोकनेन हस्ता
 त्स्त्रस्तो बिलासस्य वंशः तासां बिलासे वा वंशो यस्य तादृशबिलासे ममावलोकने सर्वविस्मरणात् सोऽपि स्बलि
 त इति भावः। कीदृशं। अतः वक्राया भूवल्ली तद्वत्स्यो बल्लव्यस्तासां वंदंतस्योत्सारिणः प्रसरंतो ये दृगं